

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym (hoofdredacteur),
drs. H. Sarfatij,
dr. F.H. Schmidt,
prof. dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RDMZ, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756, fax 030-2312951
E-mail: KNOB@wxs.nl
Web-site: www.knob.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7

Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 40;

€ 12 (tot 27 jr) en € 25 (65+);

€ 65 (instelling etc.).

Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

mr. C.J.D. Waal (voorzitter), ir. C.O. Bouwstra (vice-voorzitter),
mr. G.W. van Herwaarden (secretaris), P.A. Vriens (penning-
meester), drs. C.W.M. Hendriks, drs. C.J. van der Peet,
mw.drs. M. Smit, mw. J.E. Oldenburger, ing. D.G. de Hoog,
drs. D.P. Hallewas (leden).

Druk en Lay-out

Sypro Media Groep
Postbus 222, 7200 AE Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Thomas Coomans De middeleeuwse bedelordearchitectuur in Nederland	173
R. Meischke De 'meesters van het steenwerck' en de Sint-Laurenskerk te Rotterdam	201
Publicaties Thomas Coomans, L'abbaye de Villers-en-Brabant. Construction, configuration et signification d'une abbaye cistercienne gotique (recensie A.G. Schulte)	214
Ad de Jong, De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940 (recensie G.W. van Herwaarden)	216
KNOB Studiedag 'Culturele betekenis van 400 jaar VOC' in het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen op 18 oktober 2002, een beknopt verslag	217
Studiedag rondom de presentatie van het boek 'The Dutch Overseas'	218
Summaries	218
Auteurs	219

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Kerk en klooster van de franciscanen in Maastricht
(foto: THOC, maart 2001)

Achterzijde: Poortje van het voormalige dominicanenklooster te
Haarlem, thans stadhuis (foto: THOC, oktober 1999)

BULLETIN KNOB

Jaargang 101, 2002, nummer 6

De middeleeuwse bedelordearchitectuur in Nederland

Thomas Coomans

De dominicanenkerken van Maastricht, Zutphen, Den Haag en Zwolle zijn samen met die van de franciscanen in Maastricht en Bolsward de enige middeleeuwse bedelordekerken die zo af en toe genoemd worden in studies over de Nederlandse architectuurgeschiedenis. In het recent gepubliceerde overzichtswerk van de Europese bedelordearchitectuur komen alleen de twee kerken van Maastricht voor.¹ Maar gedurende de Middeleeuwen stichtten de bedelorden (franciscanen, dominicanen, karmelieten en augustijnen) niet minder dan 57 kloosters in 43 verschillende Nederlandse steden. Een totaaloverzicht van dit ondergewaardeerde gebouwde erfgoed en van de betekenis ervan binnen de middeleeuwse steden was daarom gewenst.

Geïnspireerd door het grensoverschrijdende karakter van een onderzoek naar de middeleeuwse bedelordearchitectuur in Nederland en België, stelde de Universiteit Leiden mij in staat om met een aanstelling als postdoc twee jaar lang te werken aan het *Kunsthistorisch Instituut* aldaar.² Het onderzoek, dat zich beperkte tot de mannenkloosters, werd gepubliceerd in 2001.³ Het voorliggende artikel concentreert zich op de gebouwen binnen de grenzen van het huidige Nederland.

De stand van het onderzoek

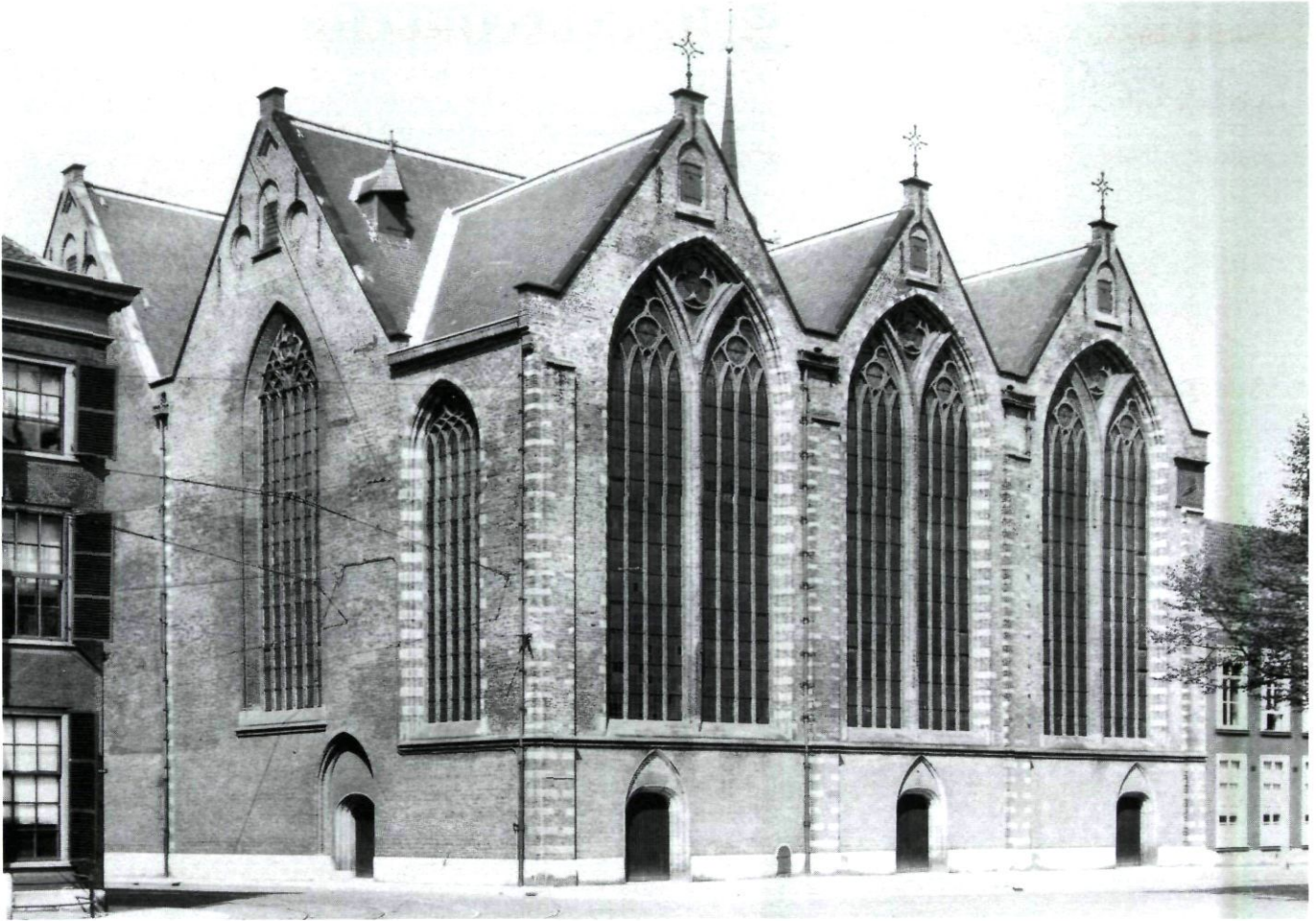
De beschikbare werkinstrumenten en de literatuur over de bedelorden zijn van ongelijk niveau en betreffen over het algemeen niet de architectuur.⁴ Wel profiteerde het onderzoek van de dynamiek die voortkwam uit de hypothese die Jacques Le Goff in 1968 lanceerde over de relatie tussen de verspreiding van de bedelorden en het proces van verstedelijking in de westerse Middeleeuwen.⁵ “Als indicator van *le fait urbain* [verstedelijking] hanteerde de Franse historicus de aanwezigheid van een bedelordeklooster, in de veronderstelling dat zo’n klooster altijd in een stad werd gesticht en dat omgekeerd in geen enkel stedelijk centrum een klooster van de bedelorden (of ‘mendicanten’) ontbrak. In tegenstelling tot de gebruikelijke technieken van het historische stadsonderzoek steunde men dus niet op een juridisch, politiek, demografisch, economisch of administratief criterium.”⁶

Het historische onderzoek van de laatste decennia concentreerde zich op de 13de eeuw - de tijd van de stichtingen en de eerste grote bloeiperiode - en op de sterk verstedelijkte gebie-

den. Dit leidde tot de studies van Peter Henderikx over de graafschappen van Holland en Zeeland.⁷ Maar de geschiedenis van de bedelorden in de andere Nederlandse vorstendommen, evenals hun ontwikkeling in de late Middeleeuwen, moet nog geschreven worden.

Zo waren de hervormingen die de bedelorden in de 15de eeuw in de Bourgondische Nederlanden kenden, bijzonder belangrijk en complex.⁸ Deze periode werd gekenmerkt door een tweede golf stichtingen, door de reorganisatie van de ordeprovincies en door het verrijzen van belangrijke bouwwerken. De Reformatie en de daarop volgende godsdienstoorlogen die de Nederlanden in de 16de eeuw verscheurden, troffen de bedelorden nog meer dan andere kloosterorden. Vele broeders werden aangetrokken door de Reformatie - Luther zelf was een augustijn - terwijl anderen de Hervorming juist fanatiek met hun prediking probeerden te bestrijden - 13 van de 19 *Martelaren van Gorkum* waren bedelbroeders. Het opstandige klimaat in de steden bleek fataal voor een groot aantal kloosters, hun boekenverzamelingen, archieven en gebouwen. Het eindpunt van dit onderzoek is de grote breuk die optreedt in de periode 1570-1585: in die jaren kwam het tot de opheffing van alle kloosters in de noordelijke provincies. Door hun ligging in de steden vormden de bedelordekloosters het mikpunt van grondspeculatie. Vele kloosters werden afgebroken. In de meeste gevallen werd de grond verkaveld volgens een nieuw stratenpatroon en werd het bouw materiaal hergebruikt, met name voor de versterking van de vestingmuren.

Van slechts 13 van de 57 middeleeuwse kloosters is de kerk bewaard: bij de dominicanen in Den Haag (*Kloosterkerk*) (afb. 1), Leeuwarden (*Grote- of Jacobijnerkerk*), Maastricht (*Dominicanenkerk*), Zutphen (*Broederenkerk*) en Zwolle (*Broerenkerk*); bij de franciscanen in Bolsward (*Broerekerk*), Deventer (*Broederenkerk*, thans R.K. kerk van St. Lebuinus), Kampen (*Broederkerk*), Maastricht (*Minderbroederskerk* thans Rijksarchief Limburg), Roermond (*Minderbroederskerk* thans Reformatorische Kerk) en Weert (*Minderbroederskerk*); bij de karmelieten in Utrecht (*Sint-Catharinakerk*) en bij de augustijnen in Dordrecht (*Augustijnenkerk*). Acht kerken worden nog voor de eredienst gebruikt, maar sinds de franciscanen in 1999 hun klooster in Weert verlieten, is er geen enkele middeleeuwse kerk meer die door een bedelorde wordt bediend. Nog in het nabije verleden werden drie kerkgebouwen verwoest: de kerk der franciscanen in Groningen

Afb. 1. Kloosterkerk, voormalige kerk van de dominicanen in Den Haag, thans N.H. kerk: gevels aan de Lange Voorhout (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, circa 1950).

in 1894 (*Broerkerk* of *Academiekerk*), die in Leeuwarden in 1940 (*Galileëkerk*) en die van de dominicanen in Nijmegen in 1944-1951 (*Sint-Dominicus-* of *Broerskerk*). Van de meest recente verwoestingen moet vooral de afbraak van het dominicanenklooster in Maastricht ten gunste van een warenhuis in 1969 worden betreurd. Tot slot zij de franciscanenkerk in Bolsward genoemd, die in 1980 uitbrandde en er sindsdien als een ruïne bij ligt. Enkele belangrijke en kostbare restauraties (afb. 2),⁹ evenals de toegenomen belangstelling en structurele aandacht voor monumenten en archeologie rechtvaardigen de veronderstelling dat wat er nu nog bewaard is van de middeleeuwse bedelordearchitectuur nauwelijks meer bedreigd erfgoed is.

De specifieke literatuur over de bouwkunst der bedelorden bestaat voornamelijk uit artikelen, korte beschrijvingen in inventarisaties en enkele universitaire studies. In twee recente proefschriften zijn aspecten van de bedelordearchitectuur aangeeroerd, maar steeds over de periode tot 1300: terwijl Frans Jozef van der Vaart zich voornamelijk interesseerde voor de vestigingsplaats van de voor 1230 gestichte kloos-

ters,¹⁰ beperkte Gerrit Vermeer zich tot de bakstenen gebouwen van de 13de eeuw.¹¹ Slechts van drie bedelordecomplexen bestaat een archeologisch en historisch bevredigende monografie, steeds verschenen naar aanleiding van een restauratie: het gaat om de dominicanenkloosters in Haarlem en Zwolle en de kerk van de franciscanen in Maastricht.¹² De dominicaner gebouwen in Zutphen en Maastricht tenslotte, vormen het onderwerp van omvangrijke lemma's in de *Geïllustreerde Beschrijvingen*.¹³

Het bijna totale verlies van de middeleeuwse kloosterarchieven verplicht de historicus om zijn toevlucht te nemen tot de stadsarchieven. Hun onderzoek levert soms enige indirecte informatie op over bouwactiviteiten dankzij de vermeldingen van schenkingen, geldelijke steun of transacties. Zo is de enige bruikbare bron voor de datering van de dominicanenkerk in Zutphen een vrijstelling van tol uit 1306 voor een schip dat stenen voor de bouwwerf van deze kerk vervoerde.¹⁴ In de rijke laatmiddeleeuwse stadsarchieven bevinden zich zeker nog vele inlichtingen van dit type. In de toekomst zullen de grootste ontdekkingen zonder twijfel voorbehouden zijn aan het

Afb. 2. Broederkerk, voormalige kerk van de dominicanen in Zutphen, thans openbare bibliotheek (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, september 1990).

archeologisch bodemonderzoek op voormalige kloosterlocaties. De situering daarvan in de binnensteden is niet gunstig voor systematische opgravingen van enige omvang, zodat het vooral om toevallige ontdekkingen en noodopgravingen zal gaan. Tot op heden zijn er op 15 locaties van bedelordekloosters beperkte en gerichte opgravingen of proefboringen geweest. De resultaten ervan zijn maar zeer summier gepubliceerd:¹⁵ het gaat om de franciscanenkloosters in Amersfoort, Bolsward, Delft, Dordrecht, 's-Hertogenbosch, Maastricht en Utrecht, die van de dominicanen in Den Haag, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Leeuwarden, Nijmegen, Westroijen en Zwolle en het augustijnenklooster in Dordrecht.

Het onderhavige onderzoek, tenslotte, heeft veel baat gehad van de dendrochronologie.¹⁶ Zo kon de datum van de boomkap worden bepaald van het hout dat gebruikt is voor de dakstoelen van acht kerken en één kloostergebouw:¹⁷ het betreft de franciscanenkerken in Deventer, Maastricht, Roermond en Weert, de karmelietenkerk in Utrecht, de dominicanenkerken in Leeuwarden, Maastricht en Zwolle en het klooster der dominicanen in Haarlem. Alle oude dakstoelen zijn onderzocht en gedateerd. De resultaten maakten het mogelijk de bouwfasen van sommige gebouwen te ondersteunen en brachten soms complexe groeiprocessen aan het licht.

De bedelorden in Nederland

Om greep te krijgen op de talrijke religieuze bewegingen die in de 13de-eeuwse westerse steden min of meer spontaan ontstonden, beperkte een concilie in Lyon in 1274 het aantal bedelorden tot vier: franciscanen, dominicanen, eremieten van sint Augustinus en karmelieten. Dit is niet de plaats om de benaming 'bedelorden' ter discussie te stellen - al geven sommigen terecht de voorkeur aan de benaming 'predikheren' of 'ordines studentes'¹⁸ -, noch om hun ontstaansgeschiedenis en interne organisatie uitgebreid te behandelen. Het is de verspreiding van de bedelorden binnen het huidige grondgebied van Nederland die hier de aandacht vraagt.

Afb. 3. Kaart van Nederland met de in de middeleeuwen gestichte kloosters van de franciscanen, dominicanen, augustijnen en karmelieten.

De orde van de dominicanen of predikheren (*Ordo Fratrum praedicatorum*) werd gesticht door Dominicus van Guzman in 1215-1217 om door middel van prediking de ketterij te bestrijden. De dominicanen namen de regel van de heilige Augustinus aan en hechtten een bijzonder belang aan studie en contemplatie. Zij waren aanwezig in alle intellectuele centra, met name bij de universiteiten. In de Middeleeuwen stichtten zij in Nederland 14 kloosters: tien vóór 1310 en vier in de 15de eeuw.¹⁹ In de tweede helft van de 15de eeuw kenden

de dominicanen in de Nederlanden een interne hervorming die uitmondde in de stichting van een zelfstandige provincie, de *Congregatio Hollandiae*.²⁰

De orde der franciscanen of minderbroeders (*Ordo Fratrum minorum*) werd in 1221 gesticht vanuit de broederschappen die zich sinds 1209 rond Franciscus van Assisi hadden verzameld. De regel van Franciscus werd goedgekeurd in 1223. De bliksemsnelle ontwikkeling van de orde in de 13de eeuw ging gepaard met interne spanningen tussen 'spirituelen' en 'conventuelen'. De eersten kregen op den duur de overhand, wat uiteindelijk in 1517 leidde tot de splitsing van de orde in eerst twee en vervolgens drie onafhankelijke takken (observanten, conventuelen en kapucijnen). De franciscanen stichtten in Nederland 29 kloosters, 13 vóór 1318 en 16 in de 15de eeuw.²¹ Met steun van de hertogen van Bourgondië werd in de Nederlanden de hervorming van de observanten doorgevoerd. In Maastricht zouden de kloosters van de beide takken naast elkaar blijven bestaan. In de 13de eeuw vielen de meeste Nederlandse kloosters onder de Provincie van Keulen. Kerkelijke en politieke ontwikkelingen in de 16de eeuw hadden de oprichting van nieuwe provincies tot gevolg.²²

De orde van de eremieten van Sint-Augustinus (*Ordo Eremitarum Sancti Augustini*) is in 1244 ontstaan uit de hergroepering van verschillende kluzenaarsstromingen die leefden volgens de regel van Augustinus. Paus Alexander IV stichtte de orde in 1256 (met de bul *Magna Unio*). Bij de vier kloosters die vóór 1330 ontstonden, voegden zich tussen 1489 en 1513 twee nieuwe stichtingen.²³

De orde der karmelieten (*Ordo Virginis Mariae de Monte Carmeli*) vond eveneens zijn oorsprong in gemeenschappen van kluzenaars, ditmaal ontstaan bij de berg Karmel in het Heilige Land tijdens de kruistochten. Albert van Verceil gaf hun een regel in 1234 en in 1247 verleende Innocentius IV aan de karmelieten de status van bedelorde. Nieuwe, in 1451 aangenomen, constituties leidden tot een splitsing van de orde, naast de oprichting van een vrouwelijke tak (karmelietessen). De karmelieten stichtten 8 kloosters.²⁴

In totaal stichtten de vier bedelorden in de Middeleeuwen op het grondgebied van het huidige Nederland 57 kloosters in 43 verschillende steden (afb. 3). Alleen in Haarlem bevonden zich kloosters van alle vier bedelorden. In Maastricht en Utrecht waren drie orden vertegenwoordigd. In de steden Dordrecht, Groningen, 's-Hertogenbosch, Leeuwarden, Middelburg, Nijmegen, Zierikzee en Zutphen / Warnsfeld lagen twee kloosters, terwijl 33 steden slechts één bedelordeklooster kenden.

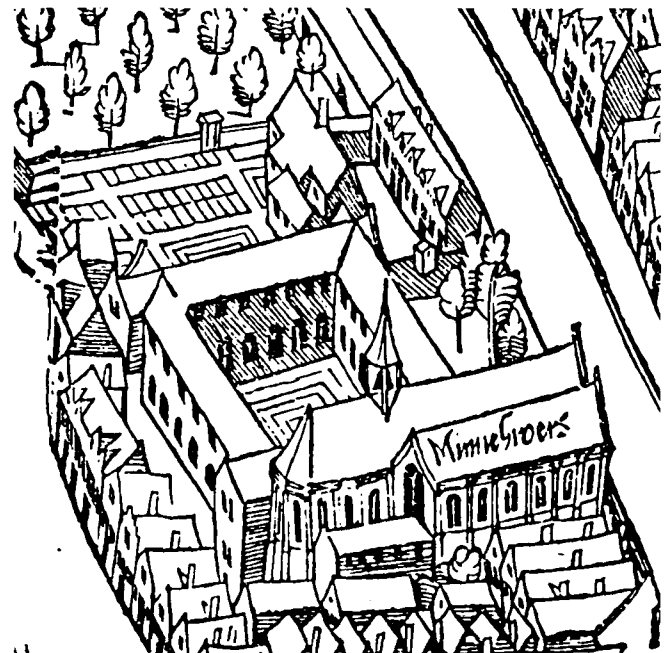
De vestiging van de kloosters in de steden

De belangrijke kwestie van de vestigingsplaats van de kloosters binnen de stedelijke structuur was in 1968 door Jacques Le Goff weer aan de orde gesteld.²⁵ Zonder deze vraag hier uitputtend te willen behandelen, zij eraan herinnerd dat de oude Nederlanden over een uitzonderlijk cartografisch instrument beschikken dat het mogelijk maakt de plaats van de meeste kloosters kort voor de 'grote breuk' van 1585 te bepa-

len. Het gaat om de atlas die onder leiding van de cartograaf Jacob van Deventer in de jaren 1550-1560 voor de vorsten Karel V en Philips II werd vervaardigd.²⁶ De plattegronden van 167 steden in het huidige België en Nederland zijn er op dezelfde schaal getekend. Op de kaarten is de locatie van de meeste bedelordekloosters halverwege de 16de eeuw te traceren. De plattegronden staan echter niet toe de plaats van de eerste vestiging te lokaliseren, omdat die in veel gevallen werd gevolgd door een verplaatsing naar een gunstiger of strategischer plek.

De stelling dat de bedelorden zich in de periferie van de steden vestigden, juist buiten de stadsmuren en dicht bij de stadspoorten, moet genuanceerd worden. Een eerste opmerking is meteen al geboden. Het is noodzakelijk de stichtingen van de eerste golf (voor ongeveer 1330) te onderscheiden van die in de 15de eeuw en zich af te vragen hoe de steden zich in de tussentijd ontwikkeld hadden. Zo blijken kloosters die in de 13de eeuw buiten de oudste stadsomwalling werden gesticht, twee eeuwen later te zijn ingelijfd binnen de tweede omwalling. Dit verschijnsel doet zich voor bij meer dan de helft van de vroege stichtingen, met name bij de franciscanen in Amsterdam (afb. 4), Bolsward, Deventer en Dordrecht, de augustijnen in Dordrecht, de dominicanen in 's-Hertogenbosch enz.

Maar ook de stichting van kloosters op percelen binnen de oudste stadsomwalling vond al vanaf de 13de eeuw plaats. Dit gegeven is nog niet voldoende benadrukt. Zo was dit het geval bij de franciscanenkloosters in Arnhem, 's-Hertogenbosch en Kampen en bij die van de dominicanen in Haarlem,

Afb. 4. Kerk en kloostercomplex van de franciscanen of Grau-Monniken aan de Oudezijds-Achterburgwal in Amsterdam: detail van de kaart van Cornelis Anthoniszoon, 1544 (in J. Verheijen, *Middeleeuwse Nederlandsche kloosters*, Amsterdam, 1947, p. 96).

Leeuwarden, Maastricht en Nijmegen. De felle oppositie van de stedelijke parochies en kapittels tegen de vestiging van de nieuwe orden moet daarbij niet worden onderschat. Met lede ogen zagen zij hoe de bedelorden in hun voorrechten traden, met name in het recht op begraven en het houden van processies. Desalniettemin slaagden de bedelordekloosters, ondersteund door vorsten, landsheren en patriciërs, er bijna altijd in om binnen de steden vaste voet aan de grond te krijgen.

Bij de stichtingen die in de 15^e eeuw plaatsvonden kregen de nieuwe kloosters terreinen binnen de stadsmuren in de minst verkavelde gedeelten van de stad. Vaak grensden zij aan de omwallingsmuren, waarbij de kloosters de lasten van het onderhoud van de courtines en de nabije torens droegen - zoals bijvoorbeeld gold voor de franciscanen in Amersfoort en de dominicanen in Zwolle. Dit leidde regelmatig tot problemen. Andere kloosters die in de 15^e eeuw buiten de stadsmuren verplaatst: de franciscanen in Hulst, Leeuwarden, Nijmegen enz. Niet allemaal brachten ze het zover. Zo bleven de observanten buiten de steden Leiden, Zutphen en Maastricht; zij volstonden ermee hun klooster te bouwen op het grondgebied van de aangrenzende dorpen, respectievelijk Leiderdorp in 1445, Warnsfeld in 1455 en Lichtenberg in 1489.

De politieke, religieuze, economische en demografische omstandigheden, evenals de fysieke ontwikkeling van de stad - die niet alleen van de lokale topografie, het wegennet en de grondeigendom afhing - verbieden iedere veralgemenisering van de vestigingsprocessen. De aanwezigheid van of het aantal bedelordekloosters kan ook niet altijd als criterium dienen voor de mate van verstedelijking. Zo kende de stad Leiden in de Middeleeuwen geen enkel bedelordeklooster.²⁷

De 'zichtbaarheid' van de kloosters kon eveneens sterk verschillen. Sommige kerken, gelegen langs de rooilijnen van een bouwblok, beheersten een of meerdere straten. Het mooiste voorbeeld is de franciscanenkerk in Kampen (afb. 5), die werd gevestigd op het kruispunt van twee belangrijke straten, aan de as die de haven en de kades met het platteland verbond. Zelfs de nabijgelegen stadspoort werd ernaar genoemd: de *Broederpoort*. De dominicanenkerken in Den Haag, Zutphen en Zwolle, evenals die van de franciscanen in Delft, Deventer en Utrecht, waren gelegen aan minder belangrijke kruispunten en hadden twee, gewoonlijk tamelijk monumentale gevels aan de straatzijde. Sommige kerken lagen diep verzonken in de huizenblokken. Hun westgevel lag in het midden van een rij van andere gebouwen, zowel huizen als kloostergebouwen. De franciscanenkerken in Amsterdam, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden hadden schuingeplaatste façades, omdat de schepen van deze kerken niet haaks op de straatrichting lagen. De augustijnenkerk in Dordrecht lag eveneens met de voorgevel aan de straat, terwijl de franciscanenkerken van Maastricht en Bolsward iets teruggesprongen aan de rand van een klein plein lagen. Tenslotte kwam het dikwijls voor dat de kerken zich binnenin een huizenblok bevonden en slechts toegankelijk waren via stegen en gangen. Een portaal aan de straat volstond als markering van de ingang naar de kerk, die niet noodzakelijk een westportaal

Afb. 5. Broederkerk, voormalige kerk van de franciscanen in Kampen, thans N.H. kerk: zicht op het tweebeukige schip (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, november 1923).

had. Deze indeling komt vooral voor bij de kloosters in de stadscentra. Daar waren de percelen langs de straat te duur en gereserveerd voor winkels. Enkele gangen met hun poorten zijn bekend of bewaard: bij de karmelieten in Haarlem, de augustijnen in Dordrecht, de franciscanen in 's-Hertogenbosch en de dominicanen in 's-Hertogenbosch, Nijmegen, Haarlem en Maastricht. Een schilderij van een Haarlemse meester, geschilderd omstreeks 1465,²⁸ laat op de achtergrond van een scène van Christus voor Pilatus een uitzonderlijk gezicht op de Grote Markt van Haarlem zien (afb. 6). De twee apsiden van de hallenkerk van de dominicanen verheffen zich achter het stadhuis; links bevindt zich het portaal dat toegang gaf tot het klooster dat binnenin het huizenblok lag. Dit onvolledige overzicht laat zien dat alle denkbeeldige situaties bestonden en dat er geen vaststaand type implementatie bestond. De plaatsing van de kerk ten opzichte van het kloosterpand varieert eveneens al naar gelang de beperkingen en de mogelijkheden van het beschikbare terrein. De kloosters voerden gedurende hun hele geschiedenis een expansiepolitiek door de aankoop van aangrenzende percelen. Riolen of armen van waterlopen, soms overweld, konden langs of door de kloostergebouwen lopen en er het gebruikte water van wegvoeren.²⁹

De 'zichtbaarheid' van de kloosters varieerde dus aanzienlijk.

Afb. 6. Stadhuis van Haarlem met daarachter de twee apsiden van de dominicanenkerk: detail van een tafereel van de Meester van Bellaert, ca 1465 (Rotterdam, Museum Boijmans van Beuningen).

Want hoewel het bouwlichaam van het liturgische koor getooid met een dakruiter van verre herkenbaar was in het stadssilhouet, was de fysieke aanwezigheid van de bedelordekerken in de stad over het algemeen minder nadrukkelijk dan die van de kapittel- en parochiekerken. Die waren voorzien van torens en dwarschepen, en omringd door kerkhoven. De kwestie van de maatvoering zal verderop aan de orde komen. Het gaat dan met name om de veelhoekige koorsluitingen en de uit een reeks topgevels bestaande zijgevels, waarvan sommige voorbeelden een graad van monumentaliteit bereikten die niet onderdoet voor een toren of transept.

De eerste kerken van de 13de-eeuwse stichtingen

De kwestie van de eerste kerken of kapellen, gebouwd direct na de stichting van een klooster, is in meer dan één opzicht een hachelijke zaak. De aankomst van de eerste broeders in een stad leidde niet onmiddellijk tot de stichting van een kloostercomplex. De kleine kloostergemeenschappen installeerden zich in bestaande gebouwen, die hun gastheren - een burger, een stedelijke gezagsdrager, of zelfs de landsheer - ter beschikking stelden. In deze eerste fase van een stichting ging het vóór alles om de integratie in de stad en de acceptatie door de verschillende sociale groepen en kerkelijke instellingen. Als stichtingsdatum van een klooster werd over het

algemeen het moment aangehouden waarop het generaal kapittel juridisch het bestaan ervan erkende. Vaak preekten de broeders al enkele jaren in de stad en leefden zij in een huis binnen of buiten de stadsmuren. Aangezien de bouw van een klooster en zijn kapel behalve de noodzakelijke geldelijke middelen en de nodige politieke, juridische en canonieke toestemming, het bezit van een voldoende groot terrein veronderstelde, betekende dit een verplaatsing van de locatie. De eerste jaren van de kloosters blijven over het algemeen dan ook in duister gehuld. Achteraf geschreven historiografische bronnen geven meestal een geïdealiseerd beeld.

Sommige kloostergemeenschappen bouwden snel een eerste kerk, maar het kwam ook voor dat zij bestaande kerkgebouwen gebruikten. De enkele beschikbare inlichtingen over de eerste bouwactiviteiten van de broeders komen voornamelijk van opgravingen en betreffen alleen de franciscanen en de dominicanen. In Nijmegen had de eerste kerk van de dominicanen, gebouwd tegen 1300, slechts één beuk en een rechtgesloten koor (afb. 28 A). Hetzelfde geldt voort de eerste kerk van de franciscanen in Dordrecht uit het midden van de 13de eeuw.³⁰ Een andere eerste kerk die gedeeltelijk bekend is, is die van het franciscanenklooster in Maastricht, dat gesticht werd in 1234. Bij opgravingen kwamen onder het huidige 14de-eeuwse gebouw delen van de fundamenten van de eerste kerk voor de dag: een schip beëindigd door een halfronde apsis en voorzien van een transept (afb. 31 C).³¹ Deze plattegrond refereert rechtstreeks aan die van de San Francesco in Assisi (1228-1235) en vormt daarmee een bijna onmiddellijke receptie van de franciscaanse moederkerk. Dit uitzonderlijke voorbeeld is het enige dat ten noorden van de Alpen bekend is. Andere types vroege bedelordekerken, tweebeukige hallenkerken of driebeukige kerken van basilikale opzet, zijn bekend in de gebieden die aan de Nederlanden grenzen en kunnen hier ook voorgekomen zijn. Nieuwe archeologische vondsten kunnen onze kennis op dit terrein nog verrijken.

De kerken uit het eind van de 13de en de 14de eeuw

Gedurende de tweede helft van de 13de eeuw kende een flink aantal bedelordekloosters een bouw golf van grote, 'definitieve' kerken. De tijd van de stichters was voorbij en de ordes hadden zich bliksemsnel ontwikkeld tot internationale netwerken, georganiseerd in regionale provincies. De broeders hadden zich met name onmisbaar gemaakt in de strijd tegen allerlei ketterijen die in het stedelijke milieu gemakkelijk tot ontwikkeling kwamen. Zij bezaten vanaf nu een goede naam en hadden de gunsten van de machthebbers weten te verweven. De elite wedijverde om begraven te worden in de bedelordekerken en begunstigde hen met giften. Het voorbeeld van Lodewijk IX de Heilige - de koning van Frankrijk die lid was van de derde orde van Sint-Franciscus - beïnvloedde vele vorsten of grondheren. Aangezien er in de middeleeuwse Nederlanden aanvankelijk geen universiteit was, werden de meest getalenteerde broeders in Parijs en Keulen opgeleid; na 1425 nam de nieuwe universiteit van Leuven deze taak gedeeltelijk over.

Afb. 7. Broederkerk, voormalige kerk van de dominicanen in Zutphen, (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, juni 1974).

Afb.8. Minderbroederskerk, voormalige kerk van de franciscanen in Maastricht: westgevel (foto: THOC, maart 2001).

Vanaf het midden van de 13de eeuw kozen de franciscanen en dominicanen voor de koorpartijen van de meeste kerken het type van de kapel met veelhoekige apsis, waarvan de Sainte-Chapelle-du-Palais in Parijs het voorbeeld bij uitstek is.³² Dit bouwlichaam zonder kooromgang, volkomen gotisch in zijn gelede structuur met een strak ritme van afwisselend steunberen en hoge lancetvensters, vormt een samenhangende en lichtrijke ruimte, overwelfd met kruisribgewelven. Het rijzige koor is alleen bekroond door een kleine dakruiter. In het stadssilhouet van destijds moest dit type gebouw, dat onmiddellijk herkenbaar was ten opzichte van de van torens en transepten voorziene bouwvolumes van de parochiekerken, een sterk zelfbewustzijn tot uitdrukking brengen.

De dominicanenkerken in Maastricht en Zutphen, samen met de franciscanenkerk in Maastricht, waarvan de bouw respectievelijk tegen 1267, 1300 en 1305 begon, zijn drieschepige zuilenbasilieken en hebben een koor met veelhoekige apsis (afb. 28 D-E en 29 A). Zij hebben geen transept of toren(s) en zijn overwelfd met vierdelige kruisribgewelven die geschraagd worden door luchtbogen. De verschillen tussen de drie kerken betreffen de vorm van de apsis en het architectonisch decor dat iets meer aanwezig is bij de dominicanen dan bij de franciscanen. In de dominicanenkerken van Maastricht en Zutphen vormen de verlevendiging van de zone van het schijntriforium door een opeenvolging van blind maaswerk samen met de beeldhouwde sluitstenen de enige concessies aan de algemene eenvoud. Een flink aantal bedelordekerken in de verschillende Duitse provincies voldoet aan deze kenmerken: *Teutonia* en *Saxonia* voor de dominicanen; de provincies van Keulen, Straatsburg en Saksen voor de franciscanen.³³ Met name de vorm van de apsiden varieert: 5/8 in Zutphen, 5/10 bij de franciscanen in Maastricht (afb. 27), of 7/12 bij de dominicanen in Maastricht.³⁴

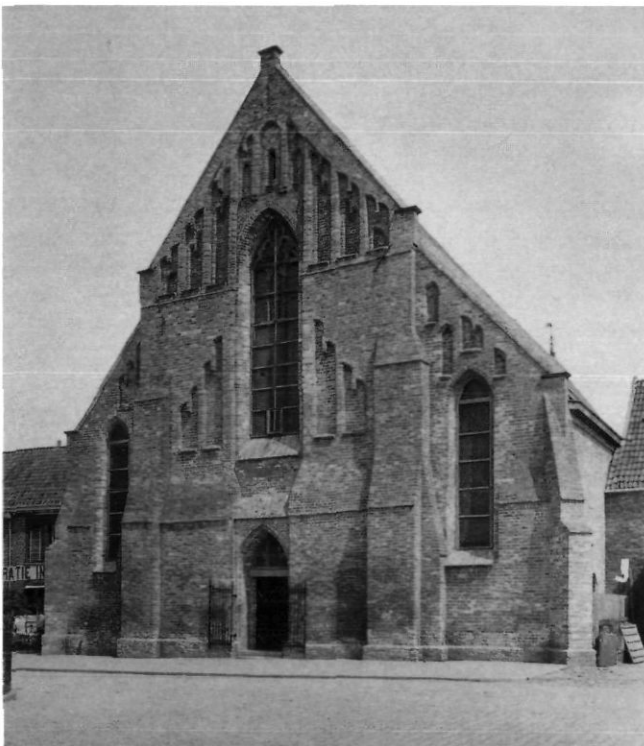
De franciscanenkerk in Maastricht is een tamelijk betrouwbare navolger van de *Minoritenkirche* in Keulen - de hoofdkerk van de ordeprovincie³⁵ - en was de opvolger van de kerk die 70 jaar eerder naar het model van Assisi gebouwd was. Deze opeenvolging van expliciete verwijzingen naar zulke verschillende voorbeelden in een zo korte tijd is een fascinerend fenomeen. Het laat bovendien zien dat de bedelordearchitectuur onafhankelijk was van de lokale architectuurscholen.

Wegens hun staat van conservering en hun architectonische kwaliteit hebben de drie hierboven genoemde kerken alle andere gebouwen in de geschiedschrijving van de bedelorden in onze contreien overschaduwd. Andere typen kwamen evenwel al voor het eind van de 13de eeuw voor. In zijn eerste fase (tweede kwart van de 14de eeuw) had de franciscanenkerk van Deventer een viering met een transeptarm aan de noordzijde. De bakstenen franciscanenkerk in Bolsward, gebouwd op het keerpunt van de 13de en 14de eeuw, was een pseudo-basiliek met zijbeuken, maar zonder lichtbeuk. De structuur van het schip, van hetzelfde type als dat van de cisterciënzer schuren van Maubuisson en Vaulerent (beide in de Île-de-France gelegen), was meer die van een agrarisch gebouw dan die van een kerk, maar de aanwezigheid van een

koor en de rijke versiering van de façade (afb. 9) laten geen enkele twijfel over de bestemming van het gebouw.³⁶

De franciscanenkerken van Bolsward, 's-Hertogenbosch, Deventer en Roermond hadden een driezijdige koorsluiting. Vanaf de eerste bouwphase die teruggaat tot het eind van de 13de eeuw was de kerk van de dominicanen in Leeuwarden een tweebeukige hallenkerk met een besloten kap. Het is niet uitgesloten dat het oostelijke gedeelte van de franciscanenkerk in Roermond teruggaat tot de eerste helft van de 14de eeuw en een driebeukige hallenkerk was, bedekt met besloten kappen. De kerk van de dominicanen in 's-Hertogenbosch, eveneens van het begin van de 14de eeuw, was een drieschepige hallenkerk op rechthoekige plattegrond, van hetzelfde type als de kerken van de franciscanen in Londen en de dominicanen (jacobijnen) in Parijs. De tweede kerk die de franciscanen tegen 1300 in Dordrecht bouwden had vanaf het begin een rechtgesloten koor en een merkwaardig dwarsgeplaatst schip dat aan de plattegrond van het gebouw de vorm van een T op zijn kant gaven.

De bedelordekerken die voor 1350 in Nederland werden gebouwd kunnen in drie hoofdtypen worden ondergebracht: 1. basilikale aanleg zonder transept, 2. twee- of drieschepige hallenkerk, 3. eenbeukige kerk. Voor de bouw van deze kerken namen de bouwers hun toevlucht tot plaatselijk bouw materiaal, zodat, alleen al hierdoor de bouwwerken door bepaalde regionale bouwtradities beïnvloed zijn. Zonder de keuze en de betekenis van de concepten te beïnvloeden kunnen zij

Afb. 9. Broerekerk, voormalige kerk van de franciscanen in Bolsward, thans ruïne (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, circa 1900).

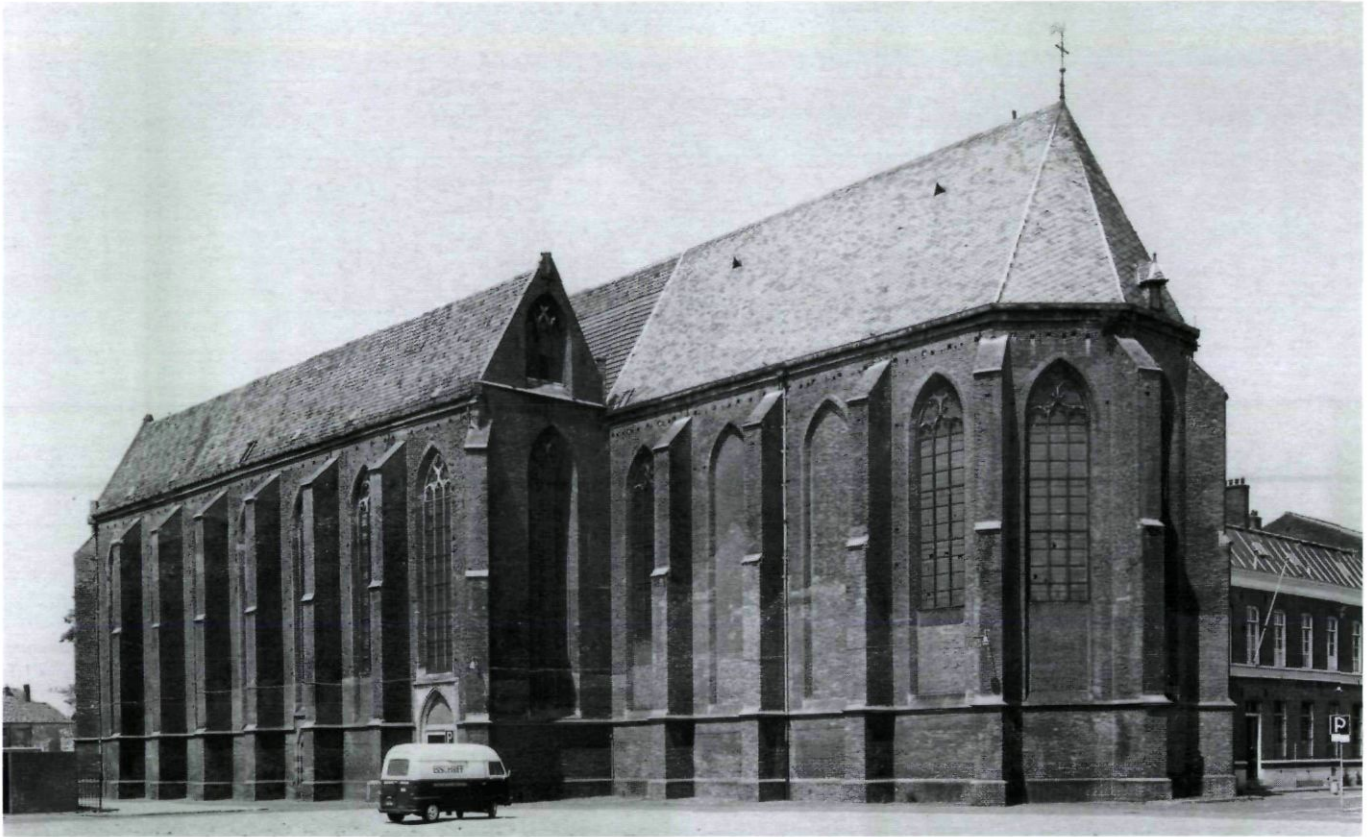
Afb. 10. Minderbroederskerk, voormalige kerk van de franciscanen in Maastricht, thans Rijksarchief Limburg: zicht op het schip en het koor, gescheiden door het doksaal (foto: THOC, maart 2001).

de constructieve en structurele mogelijkheden hebben bepaald. Want hoewel de franciscanen en dominicanen wel degelijk deelnamen aan de verbreiding van nieuwe en stedelijke kerktypen in de Nederlanden, kunnen zij niet worden beschouwd als de invoerders van nieuwe bouwtechnieken, evenmin van de gotische bouwstijl.

De kerken uit de 15de en 16de eeuw

Na een reële stagnatie in de tweede helft van de 14de eeuw kenden de bedelorden een tweede bloeiperiode in de 15de eeuw. Daar waar die plaats vond, resulteerde deze bloei in een diepgaande vernieuwing van de kloostergemeenschappen, waarvan het innerlijk leven over het algemeen diep gezonken was. De wind van geestelijke en bestendige vernieuwing die met de beweging van de Moderne Devotie door de Nederlanden woei, trof ook de bedelorden. Zij kwam tot ontwikkeling in de stedelijke milieus van bewegingen zoals de derde orden. Aan het begin van de 16de eeuw kenden de steden een nieuwe, steeds snellere bevolkingsgroei. Het sociale klimaat werd erdoor veranderd. "Het dogmatische armoede-begrip, zoals het in de bedelorden belichaamd was, voldeed de geest niet

Afb. 11. Broerenkerk, voormalige kerk van de dominicanen in Zwolle (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, juli 1970).

meer. Tegenover de symbolisch-formele Armoede als geestelijke idee begon men de sociaal-reële ellende te zien.³⁷ De broeders wijdden zich voortaan nog meer aan de theologische studie en aan de prediking die hun wapen was om de opkomende ketterijen te bestrijden en kon bijdragen aan het hand-

Afb. 12. Minderbroederskerk, voormalige kerk van de franciscanen in Weert, thans R.K. kerk (foto: THOC, april 2001).

haven van de sociale rust in de steden. Hierdoor kreeg de hervorming van de bedelorden de steun van magistraten, aristocraten, bisschoppen en ook van de hertogen van Bourgondië. Meer dan 20 nieuwe kloosters werden gesticht en gebouwd, meestal - maar niet uitsluitend - door de hervormde franciscanen of observanten. Andere kloosters werden na een hervorming herbouwd of grondig veranderd.

Meer nog dan de kerken uit de 13de eeuw wordt de nieuwe generatie bedelordekerken gekenmerkt door een tweedeling. Koor en schip vormen er ruimtelijk en liturgisch twee afzonderlijke volumes, de een tegen de ander geplaatst. De koren zijn van het type van de kapel met veelhoekige koorsluiting: ze zijn nu tot in het uiterste gemonumentaliseerde en verglaasde reliekschrijnen, verstijfd door machtige steunberen en gewoonlijk overwelfd met kruisrib- of netgewelven. Terwijl de vorm van de koorsluiting varieert van 5/10 via 5/8 tot 3/6,³⁸ zijn het vooral de hoogte en lengte die bij sommige koren bijna buitensporig zijn. De koren van de karmelieten in Utrecht (de huidige Sint-Catharinakathedraal) en de franciscanen in Weert (eerste helft 16de eeuw), of die van de dominicanen in Den Haag (na 1420) en Zwolle (1466-1482), doen mee aan de wedijver die op verschillende manieren de gehele stedelijke kerkarchitectuur aan het eind van de Middeleeuwen kenmerkt (afb. 11-12). Kooromgangen, torens en transepten blijven bij de bedelorden evenwel afwezig. Met haar

Afb. 13. Minderbroederskerk, voormalige kerk van de franciscanen in Roermond, thans N.H. kerk: zicht op het driebeukige hallenschip en het koor (foto: THOC, augustus 1999).

transept vormt de karmelietenkerk in Utrecht (1518d-1529) een uitzondering. Volgens de beschikbare plattegronden kan men aan de reeks van zeer lange koren die van de franciscanenkerken in Utrecht, Dordrecht en Amsterdam toevoegen. De derde kerk van de franciscanen in Dordrecht (na 1375) en die in Delft (1469) hadden een rechtgesloten koor.³⁹ Het andere deel van de kerk is het schip (*the preaching nave*). Voor zover het mogelijk is te oordelen, waren de meerbeukige kerken van het hallentype. De enige nog bewaarde driebeukige hallenkerk is die van de franciscanen in Roermond. Het huidige aanzien van de kerk, met in de drie beuken gewelven op gelijke hoogte, is het resultaat van een verhoging van de zijbeuken die tegen 1509d werd uitgevoerd (afb. 13). Zonder twijfel waren de franciscanenkerken in Utrecht, Delft en Groningen eveneens drieschepige hallenkerken. Hallenkerken met twee schepen komt men tegen bij de dominicanen in Zwolle, de augustijnen in Dordrecht (afb. 14) en de franciscanen in Kampen en Weert, of zijn aangevoerd bij de franciscanen in Amsterdam, Dordrecht en Leeuwarden, de dominicanen in Groningen, de augustijnen in Appingedam (afb. 29-32). Al deze kerken hebben een hoofdschip, dat breder is dan de andere beuk en gelegen is in de as

van het koor; het ondergeschikte schip is bij deze kerken altijd rechtgesloten. De enige uitzondering vormt de franciscanenkerk in Kampen die uit twee naast elkaar gelegen schepen van gelijke breedte en lengte bestaat; beide worden beëindigd door apsiden met een 5/10 koorsluiting (afb. 5). Bij sommige kerken maakt het tweede schip deel uit van de oorspronkelijke opzet, bij andere is het een latere toevoeging volgens een groeiproces dat verderop besproken zal worden. Wanneer het zijschip zich tussen de kloosterhof en het hoofdschip bevindt, maakt het deel uit van de oorspronkelijke opzet. Dit wil echter niet zeggen dat alle andere gevallen verbouwingen zijn. Als bewijs kan de prachtige kerk van de dominicanen in Zwolle dienen. Deze werd gebouwd in minder dan een halve eeuw (1466-1512) en is volkomen homogeen in zijn opbouw.⁴⁰

Blijven er tenslotte enkele eenbeukige kerken over. De archeologen hebben een kerk van dit type op het kloosterterrein van de franciscanen in Amersfoort opgegraven. Volgens oude afbeeldingen was de dominicanenkerk in Rotterdam eveneens eenbeukig.⁴¹ Anderen waren het zeker in een eerste tijd, voordat het tot een zijwaartse uitbreiding kwam. Zoals ook bij de 13de-eeuwse kerken het geval is, laten de

bedelordekerken van het eind van de Middeleeuwen een zeer beperkte architectonische decoratie zien. Het is aannemelijk dat de 'armoede' waarvan gewoonlijk sprake is bij de architectuur van de bedelorden en de cisterciënzers, bestond uit een combinatie van eenvoudige structuren en de afwezigheid van een gebeeldhouwde architecturale decoratie, zonder onderscheid tussen natuur- of bakstenen kerken. De enige uitzonderingen van figuratieve sculptuur zijn een enkele sluitsteen, enige kapitelen en consoles (afb. 33-34). Dit betekent dat de *stilistische ontwikkeling die de gotiek van de 13de tot de 16de eeuw doormaakt, nauwelijks waarneembaar is in de bedelordearchitectuur: ribprofielen, basementen van zuilen, kapitelen en consoles, altijd eenvoudig uitgevoerd, zijn de enige bruikbare stilistische indicaties. Het is ook op dit niveau, en alleen op dit niveau, dat er regionale invloeden merkbaar zijn. Zo zal men niet verbaasd zijn om bladkapitelen in Maaslandse*

kalksteen te zien bij de franciscanen in Weert en koolbladkapitelen in Brabantse zandsteen bij de augustijnen in Dordrecht. Door het bijna exclusieve gebruik van de zuil, ook ten koste van de achthoekige pijler, werd de samengestelde pijler uitgesloten.⁴² Naast de beschoten kappen zijn enkele stenen gewelven met gebruikmaking van laatgotische vormen uitgevoerd als net- of stergewelf: bij de franciscanen in Weert (afb. 18) en in de zijkapellen van de dominicanenkerken in Maastrecht en Leeuwarden. Wat betreft het maaswerk van de vensters gaat het in de meeste gevallen om restauraties, die kritisch beoordeeld moeten worden. Enkele voorbeelden zijn bewaard gebleven, omdat ze in latere tijd dichtgemetseld waren.⁴³ De kerkportalen, tenslotte, hebben noch gedecoreerde timpanen noch beelden tegen de dagkanten; hoogstens een kop die dienst doet als kraagsteen zoals bij de franciscanen in Weert. De topgevel van de belangrijkste façade krijgt soms

Afb. 14. Augustijnenkerk, voormalige kerk van de augustijnen in Dordrecht, thans N.H. kerk: zicht op de hoofdbeuk naar het schip (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, juni 1982).

een architectonische decoratie, waardoor de kerk boven de daken van de stad herkend kon worden. Nu eens gaat het om een schijnvenster met maaswerk, zoals bij de dominicanen in Maastricht, Zutphen en Zwolle en de franciscanen in Deventer en Maastricht, dan weer om een rijkere decoratie met nissen en oculi, zoals bij de dominicanen in Leeuwarden (afb. 15).

De uitbreidingen van de hallenkerken

Een van de meest fascinerende aspecten van de bedelordekerken is het verschijnsel van uitbreidingen dat zij gedurende de Middeleeuwen kenden en dat leidde tot gevarieerde en vindingrijke oplossingen. De ligging van de kerken in de zeer dichte stedelijke structuur stond nauwelijks uitbreidingen toe volgens de klassieke, symmetrische schema's, die nog maar al te vaak als de enige esthetische norm worden beschouwd. Het beste voorbeeld van een dergelijk onbegrip is ongetwij-

feld het symmetrisch maken van de dominicanenkerk in Nijmegen door P.J.H. Cuypers in de jaren 1866-1885: het middeleeuwse gebouw van twee beuken, dat zonder twijfel als onvoltooid werd beschouwd, kreeg er een derde beuk bij (afb. 28 B). In dit opzicht is het dan ook relevant te constateren dat de neogotiek in de 19de eeuw nimmer de tweebeukige opzet van de middeleeuwse kerken overneemt, terwijl de kerken met een symmetrische plattegrond, in het bijzonder de kerk der dominicanen in Zutphen,⁴⁴ tot model werden verheven.

Een flink aantal bedelordekerken bevatte inderdaad in hun structuur de mogelijkheid tot uitbreiding als de noodzaak daartoe zich zou voordoen. Deze eigenschap is heel iets anders dan een onvoltooidheid; het is juist een potentieel. Dit laatste is overigens ook onderkend voor andere stedelijke middeleeuwse architectuurtypes, met name de gasthuiszalen.⁴⁵ Dankzij opgravingen en een betere datering van de

Afb. 15. Grote- of Jacobijnerkerk, voormalige kerk van de dominicanen in Leeuwarden, thans N.H. kerk (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, september 1975).

Afb. 16. Grote- of Jacobijnerkerk, voormalige kerk van de dominicanen in Leeuwarden, thans N.H. kerk: zicht vanuit de zuid-westelijke uitbreiding richting de hoofdbeuk (foto: THOC, maart 2000).

bouwfases kunnen enkele van deze uitbreidingen nu op hun juiste waarde worden geschat. De schoolvoorbeelden zouden de dominicanenkerken in Leeuwarden en Den Haag kunnen zijn. De eerste werd met twee beuken gebouwd tegen het eind van de 13de eeuw. Hersteld na een brand in 1392, werd de kerk in 1504d vergroot door de toevoeging van grote kapellen aan de zuidzijde en verlengd met een complete travee in westelijke richting in 1521d (afb. 15-16).⁴⁶ Deze groei had zonder twijfel nog verder kunnen worden doorgevoerd. De toevoeging van zijschepen of van dwarsgeplaatste kapellen kende een andere magistrale toepassing in Den Haag, waar de eenbeukige kerk uit het begin van de 15de eeuw zich tegen 1540 verdubbeld zag met een tweede schip met kapellen aan de zuidzijde (afb. 1).⁴⁷ In beide kerken werd het liturgisch koor niet veranderd en vond de uitbreiding plaats aan de zijde van de kerk die niet aan het kloosterhof grensde. In de uitbreidingen kwamen de kapellen van broederschappen, evenals de graven van hun voornaamste leden. Het verschijnsel van private familiekapellen lijkt minder frequent te zijn geweest, maar is in ieder geval aanwezig bij de augustijnen in Dordrecht.⁴⁸

De techniek van het vervangen van complete muurdelen ten gunste van een zuilenarcade - terwijl de dakstoel op zijn plaats bleef - moet voor de middeleeuwse bouwers geen geheimen hebben gekend. Bij de genoemde voorbeelden komt het complexe geval van de franciscanenkerk in Deventer, en ook de overduidelijke toevoeging van een tweede schip bij de franciscanenkerk in Leeuwarden (afb. 32 C en 30 E). Zoals hierboven al werd gesignaleerd, betekent dit niet dat alle tweebeukige gebouwen het resultaat zijn van een uitbreiding. De dominicanenkerk in Zwolle, de kerken van de franciscanen in Kampen en Weert, evenals die van de augustijnen in Dordrecht, laten twee gelijktijdig opgetrokken schepen zien. De kerken van de dominicanen in Leeuwarden en Nijmegen waren vóór hun respectievelijke vergrotingen eveneens tweebeukig. De voornaamste beuk, dat wil zeggen de beuk in de as van het koor, bevond zich bij deze kerken

niet noodzakelijkerwijs aan de zijde van de kloosterhof.

Al deze kerken zijn hallenkerken die bestaan uit lichte structuren van dragende muren en - in de meeste gevallen - beschoten houten kappen. De zoektocht naar ruimte ging gepaard met die naar licht; de steeds grotere vensters zorgden ervoor. Deze konden worden gecombineerd met beschoten kappen en zo een plaats krijgen in de top van de dwarsgevels, waardoor het gebouw een geritmeerd silhouet kreeg (afb. 1 en 15). Dit uiterlijk van het schip, vergelijkbaar met de monumentale rijen van huizen met topgevels, paste misschien beter bij het beeld dat de gilden en de burgers wilden geven aan hun gedeelte van de kerk.⁴⁹ Hoe het ook zij, dit verschijnsel beperkt zich niet tot de laatgotische architectuur van Holland, Friesland en Zeeland, kuststreken waar de bodemgesteldheid stenen gewelven onmogelijk maakte. Zo was de zijbeuk van de franciscanen in Roermond eveneens geritmeerd door een opeenvolging van kleine topgevels (afb. 17).

De uitbreiding van de kerken moest ook rekening houden met de beschikbare bouwgrond en andere lokale topografische factoren. De kerken van de franciscanen en de dominicanen in 's-Hertogenbosch, allebei verdwenen maar opgegraven,⁵⁰ strekten zich uit langs de armen van de Binnendieze. Zij liepen tot boven de waterlopen, waarbij gebruik werd gemaakt van de overweldigingsmethode die overal in de stad in zwang was. Na een uitbreiding in zuidelijke richting werd de dominicanenkerk zelfs ontdaan van de noordelijke beuk ten gunste van een vergroting van de kloosterhof. In plaats van de uitbreiding van het aantal beuken werd bij andere kerken een

Afb. 17. (Herv.) Minderbroederskerk, voormalige kerk van de franciscanen in Roermond: zuidergevel (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, september 1965).

grote zijkapel met apsis geplaatst. Dit geldt voor de twee kerken van 's-Hertogenbosch, die van de dominicanen in Maastricht en Leeuwarden, evenals die van de franciscanen in Utrecht en Groningen. Het verschijnsel van de Portionculekapellen, die verwijzen naar het kapelletje in Assisi waar de heilige Franciscus stierf en die aangelegd werden achter het koor van franciscaner kerken, komt pas op na de Middeleeuwen.⁵¹ Het lijkt er dus op dat de groei van de kerken schoksgewijs plaatsvond, als antwoord op nieuwe behoeften. Hoewel sommige rechtgesloten koren werden vergroot met een veelhoekige apsis, was het vooral het schip dat om uitbreidingen vroeg. De groei van de stadsbevolking en daarmee van het aantal gelovigen, evenals de toenemende vraag om in kerken begraven te worden, waren zeker geen ondergeschikte kwesties in de Nederlandse steden aan het eind van de Middeleeuwen en beperkten zich niet tot de bedelordekerken alleen. In tegenstelling tot de parochie- en stedelijke kapittelkerken lag het specifieke karakter van de bedelordekerken in de combinatie van twee bijna volledig gescheiden delen: enerzijds het liturgische koor dat normaalgesproken niet bestemd was om

Afb. 18. Minderbroederskerk, voormalige kerk van de franciscanen in Weert, thans R.K. kerk: netgewelf op het koor (foto: THOC, april 2001).

te groeien; anderzijds het schip dat verbazingwekkende ontwikkelingen kon doormaken. Bij de franciscanen observanten in Amersfoort laat de plaats van de funderingen van het doksaal zien dat het liturgische koor gepland was volgens het type en de afmetingen die bij de broeders gebruikelijke waren (afb. 32). Vanaf het begin waren daarentegen slechts drie traveeën van de eenbeukige kerk bestemd voor de gelovigen. Deze kerk kende geen uitbreidingen. De kerk van de franciscanen in Amsterdam moet daarentegen een enorme tweescheppige hal zijn geweest waarop het liturgisch koor aansloot (afb. 31). Tussen deze twee ruimtes diende het doksaal als afscheiding, hoewel beide delen bleven behoren tot één geheel; in geen enkel geval gaat het om dubbelkerken.

Afb. 19. Interieur van een dominicanenkerk in de Noordelijke Nederlanden circa 1500 (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM s00071).

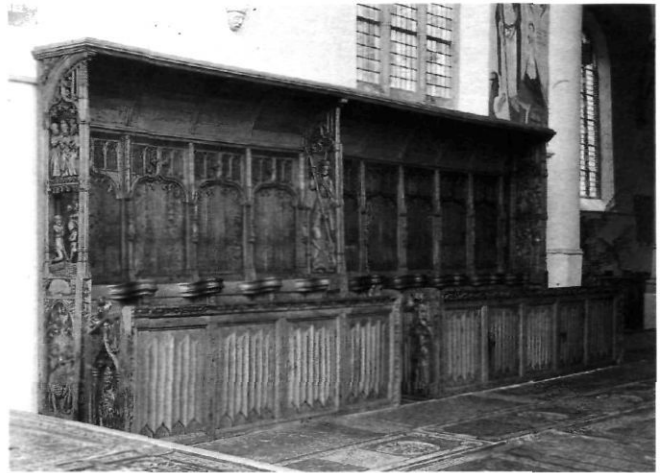

Het doksaal en het systeem van trappen en gangen

Zoals de meeste kerken van mannenkloosters (zowel kloosters, als reguliere en seculiere kapittels) hadden de bedelordekerken een doksaal. De belangrijkste rol van deze monumentale scheidingswand in steen of hout was het markeren van de fysieke scheiding tussen koor en schip, zoals reeds opgemerkt, twee ruimtes met onderscheiden functies. Het doksaal had in het algemeen een axiale doorgang, die kon worden gesloten met een hekwerk, deuren of gordijnen. Aan de zijde van het koor stonden de achterste koorbanken van de broeders er tegenaan, terwijl aan de zijde van het schip aan weerszijden van de doorgang één of meerdere altaren waren opgesteld. De minstens vier meter hoge muur droeg een platform of een loopgang waarop een kruisbeeld of calvariagroep stond. Vanaf het platform, dat toegankelijk was via een trap of via de verdieping van een aanpalend bouwdeel, kon een prediker zich van bovenaf tot de gelovigen richten. Hier kon ook een zangkoor plaatsnemen. Het kwam ook voor dat de kloostergemeenschap zich er verzamelde voor de nachtgetijden, zodat het niet nodig was om vanuit het dormitorium (de slaapzaal) naar het koor af te dalen. Soms stond er een orgel of een altaar. In de vorm en decoratie van de doksalen waren er vele varianten.⁵²

Een anoniem schilderij van omstreeks 1500 laat een uitzonderlijk beeld van een kerkinterieur zien. Het zou de verdwenen dominicanenkerk in Utrecht kunnen zijn (afb. 19).⁵³ Op het schilderij presenteert de Maagd Maria haar Zoon aan een kloostergemeenschap van predikheren, opgesteld in twee rijen in het midden van het schip op het moment van het zingen van het *Salve Regina*. Het koor van de hallenkerk, dat achter het doksaal ligt, wordt gesloten door een apsis. Het doksaal heeft een centrale deur waarboven zich een geschilderd timpaan bevindt. Aan weerszijden staat een altaar met retabel. Het overhangende platform is bevestigd in de muur door een opeenvolging van klimmende gewelfjes die op kraagstenen rusten. De gecompartmenteerde borstwering met beeldjes wordt afgesloten door een fries dat afwisselend uit kruisbloemen en pinakels bestaat. Het doksaal zet zich voort in het linker zijschip, terwijl men rechts de loopgang ziet die het platform met het dormitorium verbindt.

In geen enkele Nederlandse bedelordekerk is het middel-eeuwse doksaal geheel bewaard gebleven. Fundamenten van doksalen zijn aan het licht gekomen tijdens opgravingen. Verder is het mogelijk om aan de hand van fragmenten van de opstand en overblijfselen van de toegangen naar de platformen om enkele overwegingen te formuleren over dit onderdeel dat aanwezig was in alle bedelordekerken. Het meest tastbare fragment van een doksaal is overgebleven bij de franciscanen in Maastricht (afb. 10). Bij de ingang van het koor, in het verlengde van de oostelijke muur van de zijbeuken, verheft zich een blinde muur met in het midden een doorgang onder een spitsboog. In feite gaat het om de achtermuur van het doksaal, 4,50 meter hoog. In een grondige studie zijn de grote lijnen ervan gereconstrueerd:⁵⁴ aan de zijde van het schip, over de gehele breedte van de kerk, stond voor de muur een arcade, waaronder altaren gestaan moeten heb-

Afb. 20. Grote- of Martinikerk in Bolsward: koorgestoelte afkomstig van de franciscanenkerk aldaar, na 1503 (foto: THOC, oktober 1999).

ben. Deze arcade droeg een platform dat toegankelijk was vanuit de sacristie aan de noordzijde van het koor via een trap in de dikte van de muur. Een andere doorgang richting de slaapzaal moet aan de zuidkant bestaan hebben. Dit doksaal was contemporain met de bouw van het koor (tegen 1305), maar de geschilderde Annunciatie boven de deur aan de zijde van het koor dateert slechts uit het begin van de 16de eeuw. Fragmenten van de muur van het doksaal van de dominicanenkerk in Maastricht zijn zichtbaar op een 19de-eeuwse foto.⁵⁵ Bij de franciscanen in Amersfoort bevinden de fundamenten van het doksaal zich tussen de derde en vierde travee van de eenbeukige kerk. Op oude plattegronden van de dominicanenkerk in 's-Hertogenbosch en de franciscanenkerk in Amsterdam en dankzij de opgravingen van de franciscanenkerk in Delft is de plaats van het doksaal in de genoemde kerken gelokaliseerd. In deze gevallen gaat het om een echt verkeerskruispunt dat de gehele travee tussen het schip en het koor inneemt en zoals dat ook voorkomt in sommige bedelordekerken in Engeland (*walking-place, steeple, cross-place*). Meerdere kerken hebben nog in de muur aan de zijde van de kloosterhof, ter hoogte van de eerste travee van het koor of de laatste travee van het schip, de sporen van een kleine deur die zich enkele meters boven het vloerniveau bevindt. Deze tamelijk smalle doorgangen, nog duidelijk zichtbaar bij de franciscanen in Deventer en Bolsward en bij de dominicanen in Leeuwarden, leidden vroeger naar het dormitorium. In vergelijking met abdijkerken waar voor de trap naar het dormitorium plaats was in een transeptarm, betekende het ontbreken van een transept bij de bedelorden dat er andere oplossingen moesten worden gevonden. In de dominicanenkerken in Maastricht en Zutphen, allebei uit de tweede helft van de 13de eeuw, is de 'nachtrap' nog bewaard. Hij vormt een smalle travee tussen de kerk en de sacristie of heeft een plaats in de dikte van de muur. Een deel van een vergelijkbare voorziening is te zien langs de sacristie van de dominicanenkerk in Haarlem en tegen de arm van het pseudo-transept van de franciscanenkerk in Weert. In Zutphen openen kleine zijven-

sters zich op het koor vanuit hokjes op de verdieping. Het gaat waarschijnlijk om kleine oratoria voor de aanbidding of voor zieke broeders.

Het barokke, uit 1649 daterende doksaal van de franciscanen in Weert is gebouwd volgens het middeleeuwse type. Boven de centrale doorgang, die door altaren wordt geflankeerd, bevindt zich een orgel. Ook hier is, ondanks de voorschriften van het concilie van Trente, de wil om het schip van het koor te onderscheiden duidelijk aanwezig. Als wezenlijke plaats in het gemeenschappelijk leven van de broeders moest het koor een op zich gesloten ruimte blijven.

De dominicanen bezaten een 'klein koor' (*chorino*), vaak aanpalend en gelijkvloers met het dormitorium. In deze kleine koren zullen banken en een altaar hebben gestaan. Als de kloostergemeenschap onderbezet was, kon zij voor het officie geen gebruik maken van het liturgische koor in de kerk en gebruikte dan het kleine koor.⁵⁶ Vanwege de ligging op de verdieping zal dit kleine koor ook zijn gebruikt voor het nachtgetijde. De kerk van de dominicanen in Nijmegen bezat een galerij boven de twee oostelijke traveeën van het kleine schip (afb. 21). Die van Maastricht werd voor 1350 uitgebreid met een aanbouw van twee overwelfde traveeën, waarop zich een eveneens overwelfd vertrek bevond, dat in verbinding stond met het nabijgelegen dormitorium. In Leeuwarden werd een vergelijkbare voorziening aangelegd in het begin van de 16de eeuw: een grote deur leidde vanaf het dor-

Afb. 21. Broederkerk, voormalige kerk van de dominicanen in Nijmegen: ruïne van het koor en van de galerij, kort voor de afbraak (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, februari 1951).

mitorium naar het kleine koor, waarvan de oppervlakte overeenkomt met die van twee traveeën. Zes kleine vensters, tegenwoordig dichtgemetseld, gaven zicht op het koor. Via een wenteltrap was het mogelijk in de sacristie te komen en een andere doorgang moet naar het platform van het doksaal geleid hebben.

Elke kerk had een wenteltrap die naar de dakstoel en de houten dakruiter leidde, alwaar de klok van het klooster hing. De plaatsing ervan is wisselend en markeert vaak het bouwvolume van het koor zonder evenwel een toren te vormen. De trap kan de apsis of de koorsluiting flankeren, gevoegd zijn tussen de aansluiting van twee apsiden, geplaatst zijn tegen de westgevel, zich bevinden tussen koor en schip in het verlengde van de trap van het doksaal of naast het koor gelegen zijn.⁵⁷

Het kerkmeubilair en de aankleding van de kerken

De enkele middeleeuwse bedelordekerken die nu nog voor de eredienst gebruikt worden, hebben alle onder invloed van liturgische veranderingen en de opeenvolging van stijlen een nieuwe aankleding gekregen. De kerken die katholiek bleven, werden uitgedost volgens de barokke kunst van de Contra-reformatie. Het enige voorbeeld hiervan in Nederland is de kerk van de franciscanen in Weert. Het voornaamste onderdeel van de kerkinrichting vormt het hoofdaltaar, dat vergezeld gaat van communiebanken, biechtstoelen, sculpturen en schilderijen. De protestant geworden kerken daarentegen werden volledig 'uitgeklede' ruimten, met gewitte muren en kleurloze vensters. Het nieuwe meubilair werd in de kerk-schepen over het algemeen in de dwarsrichting opgesteld, met de banken gericht naar de tegen een zijmuur of pijler geplaatste kansel. Een orgel, soms monumentaal, bevindt zich op een galerij tegen de westfaçade. Mooie voorbeelden van deze reformatische kunstopvatting zijn te vinden in de voormalige dominicanenkerken in Leeuwarden, Zwolle en Den Haag, in die van de augustijnen in Dordrecht en van de franciscanen in Kampen (afb. 14 en 22). Een ander verschijnsel doet zich voor bij de kerken die in de 19de eeuw aan de katholieke eredienst zijn teruggegeven. Om hen duidelijk te onderscheiden van de hervormde kerken kregen zij een overvloedige neogotische decoratie met veel beeldhouwwerk, kleurige glas-in-loodramen en een rijk meubilair, waarbij met voorliefde inspiratie werd geput uit het 13de-eeuwse vormenrepertoire. De voormalige franciscanenkerk in Deventer is de laatste bedelordekerk die een dergelijk interieur bewaard heeft (afb. 23). De dominicanenkerk van Nijmegen had eveneens een rijk neogotisch decor. Wat betreft de Catharijnekerk in Utrecht, zij kreeg een neogotisch decor en nieuw meubilair, waardig voor haar nieuwverworven status van kathedraal (1853). Evenzo radicaal was haar 'terugrestauratie' in 1955, waarbij werd besloten tot een terugkeer naar een sobere esthetica, gebaseerd op de interieurtekeningen van Pieter Saenredam uit 1636.

Zich een beeld vormen van het interieur van de bedelordekerken aan het eind van de Middeleeuwen, voor de verwoestingen van de Beeldenstorm, is een hachelijke oefening. Door

Afb. 22. Broederkerk, voormalige kerk van de franciscanen in Kampen, thans N.H. kerk: zicht op het tweebeukige schip (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, november 1923).

Afb. 23. Broederkerk, voormalige kerk van de franciscanen in Deventer, thans R.K. Sint-Lebunuskerk: zicht op de hoofdbeuk (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, circa 1900).

de sporadisch bewaarde elementen bijeen te brengen, is het mogelijk er enkele aspecten van aan te roeren. Er zijn namelijk nauwelijks oude afbeeldingen bewaard die ons kunnen inlichten over het interieur van de middeleeuwse bedelordekerken. Een uitzondering vormt het schilderij dat waarschijnlijk het interieur van de dominicanenkerk in Utrecht tegen 1500 voorstelt (afb. 19). Tegen elke zuil van het schip staat een klein altaar met een geschilderd of gesneden retabel. De zuilschachten van marmer (imitatie?), het geometrische plaveisel in gekleurde tegels en de kruisribgewelven met vergulde boogribben geven een idee van een kleurrijk en met kerkmeubilair overladen interieur.

Van het middeleeuwse kerkmeubilair resten slechts fragmenten. Achter het doksaal, in het liturgisch koor, bevonden zich in elke kerk het koorgestoelte en het hoofdaltaar. Slechts het laatgotische koorgestoelte van de franciscanen in Bolsward (afb. 20), vervaardigd kort na 1503, is nog bewaard.⁵⁸ Een muurkast, waarvan de deur versierd is met een flamboyant-gotisch motief, is te zien in de noordelijke zijbeuk van de dominicanenkerk in Zutphen. De middeleeuwse hoofdaltaar zijn allen verdwenen, maar tijdens opgravingen zijn van enkele altaren de fundamenten tevoorschijn gekomen. Bij de

franciscanen in Dordrecht bevindt zich voor de altaarsokkel een trede die nog gedeeltelijk bedekt is met kleine gekleurde vloertegels. Deze vormen een geometrisch mozaïek dat vergelijkbaar is met dat op het Utrechtse schilderij. Fragmenten van tegelvloeren zijn eveneens aangetroffen bij de franciscanen in Maastricht.

De kerkvloeren waren overigens ook bedekt met graven. Want begraven worden in een bedelordekerk was een gewaardeerd voorrecht voor vele burgers. Bij de opgraving van de franciscanenkerk van Dordrecht, die verwoest werd vanaf het eind van de 16^e eeuw, kwamen naast een duizendtal skeletten ook enkele graven aan het licht, waarvan de binnenwanden gedecoreerd zijn met kruizen of geschilderde voorstellingen.⁵⁹ De meeste opgravingen hebben bevestigd dat deze praktijk algemeen was.⁶⁰ De middeleeuwse grafstenen die de kerkschennis hebben overleefd, volstaan echter nauwelijks om een idee te geven van de veelheid en rijkdom aan grafsculpturen. De verzameling grafplaten van ridders, burgers en geestelijken bij de franciscanen in Maastricht is een zeldzaam voorbeeld. Bij de graven komen nog de geschilderde of gebeeldhouwde epitafen, die in de kerken⁶¹ en kloostergangen hingen. Het is waarschijnlijk dat bepaalde

uitbreidingen van kerken waren bedoeld om de mogelijkheden voor begraven te vergroten en werden meebetaald door de families, zonder echter werkelijke grafkapellen te vormen, zoals het geval was bij de augustijnen in Dordrecht.

Dezelfde families, maar ook de gilden en bestuurders van de stad, schonken dikwijls kleurrijke glasvensters met heraldische onderwerpen voor de grote kerkraden. Vermeldingen van giften komen in de laatmiddeleeuwse stadsrekeningen regelmatig voor. De bedelordekerken ontkwamen niet aan de bijna totale verwoesting van de middeleeuwse glasvensters in Nederland. Zo is het pseudo-glas-in-loodraam, geschilderd op een blind venster in de dominicanenkerk van Maastricht (afb. 25), een uitzonderlijke getuige van een decoratie die alles in aanmerking genomen gangbaar moet zijn geweest.

De meest tastbare overblijfselen van de kleurige versiering in de kerken vormen de muurschilderingen. In tegenstelling tot kerkmeubilair, glas-in-loodramen en beeldhouwwerken, die verwoest of verplaatst werden, verdwenen de schilderingen simpelweg onder witgekleurde lagen. Zo leiden restauraties nu soms tot toevallige ontdekkingen. Nog drie kerken hebben een geschilderde laatgotische decoratie op al hun gewelven: de franciscanenkerk in Roermond (afb. 13) en die van de dominicanen in Zutphen (afb. 2) en Zwolle.⁶² De beschilde-

Afb. 24. Broerenkerk, voormalige kerk van de dominicanen in Zwolle: zicht naar het koor (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, februari 1992).

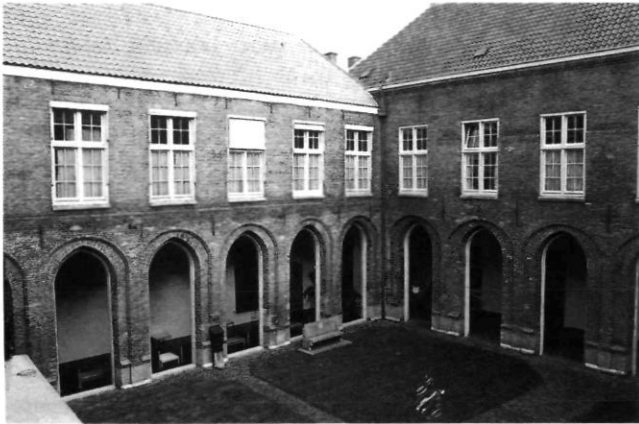
Afb. 25. Dominicanenkerk in Maastricht: blind koorvenster met restanten van beschilderde glasraamimitatie (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, juli 1916).

ring in Zwolle - met het jaartal 1511 - is minder gerestaureerd dan de twee andere. Het gaat om een uitzonderlijk iconografische cyclus van dominicaanse ordeheiligen die zich uitsprekt over de gewelven en vergezeld gaat van wapenschilden van de schenkende families (afb. 24). Ook de twee kerken van Maastricht bewaren belangwekkende schilderingen, al zijn deze sterk beschadigd:⁶³ in de dominicanenkerk versiert een zeldzame cyclus van het leven van Thomas van Aquino, met het jaartal 1337, de tweede westelijke travee van de noordelijke zijbeuk. De schildering vormde de achterwand van het aan deze heilige gewijde altaar. Op het apsisgewelf van de franciscanenkerk is een stigmatisering van sint Franciscus te zien. De wandschilderingen die zijn ontdekt in de twee kerken in Leeuwarden verdienen een bijzondere vermelding op grond van hun late datum:⁶⁴ gerealiseerd in de jaren 1570-1575 moeten zij, middenin de godsdienstoorlog, een bijzondere catechetische functie hebben gehad.

De kloostergebouwen

Van drie middeleeuwse kloostercomplexen is een pandhof omringd door vier kloostergangen bewaard gebleven: bij de dominicanenkloosters in Haarlem (afb. 26) en Zwolle en bij de franciscanen in Weert. Deze laatste aanleg werd herbouwd

Afb. 26. Jacobijnen- of dominicanenklooster in Haarlem, thans stadhuis: noordelijke en oostelijke pandgangen (foto: THOC, oktober 1999).

in de 17de en 18de eeuw, waarschijnlijk op middeleeuwse fundamenteën. In Leeuwarden bevinden zich in het gebouwencomplex van de dominicanen enige overwelfde traveeën van de noordelijke en westelijke kloostergang, respectievelijk uit de 14de en de 16de eeuw (afb. 30 E). De gangen van de oude kloosterhof van de dominicanen in Nijmegen werden gesloopt in 1951. De westelijke arm van het kloosterpand van de franciscanen in Maastricht is een reconstructie uit 1941. Het augustijnenklooster in Dordrecht werd aan de noordoostkant van de kerk aangelegd en biedt een mooi voorbeeld van hoe het nieuwe kloostercomplex een plaats kreeg in de dichte perceelstructuur, die zo karakteristiek is voor een middeleeuws stadscentrum. Alleen de zuidwestelijke hoektravee van de kloostergang raakt aan de kerk, ter hoogte van de eerste rechte travee van het koor. Een gang tussen twee huizen verbindt de kloosterhof met de hoofdstraat. Bij de restauratie van het complex in 1972 is de loop van de vier kloostergangen in het plaveisel aangegeven. Aan de steunberen te zien moeten zij overwelfd zijn geweest.

Elders zijn één of meerdere conventsgebouwen bewaard die het met behulp van de kadasterkaarten mogelijk maken het vierkant van de kloosterhof te lokaliseren.⁶⁵ Kenmerkend zijn de kleine afmetingen. Het stedelijke milieu maakte de ontwikkeling van kloosterhoven van meerdere duizenden vierkante meters, zoals in de grote abdijen, onmogelijk en beperkte de opzet van het complex rondom de compacte binnenhoven. De kloostergangen lagen dan ook niet als zelfstandige bouwdelen voor de hoofdgebouwen, maar waren er in geïntegreerd. Zelfs de kloostergang tegen de kerk had meestal een verdieping. Een tweede binnenhof of buitenhof - bestemd voor dienstgebruik - was duidelijk onderscheiden van de kloosterhof. Bij voldoende plaats waren hierachter tuinen aangelegd (afb. 4).⁶⁶ Sommige opgravingen hebben uitgezonden dat de kloostergangen eveneens als begraafplaats dienden en bedekt konden zijn met grafplaten. De openingen van de kloostergangen waren verglaasd en soms zelfs voorzien van gebrandschilderde vensters, die evenals in de kerken geschonken waren door de stad of door particulieren.⁶⁷

De actuele stand van onze kennis staat nauwelijks toe om de interne organisaties van de gebouwen rond de kloosterhof te reconstrueren. Er bestaan geen beeldbronnen uit de periode voor het eind van de 16de eeuw en de enkele bewaard gebleven gebouwen zijn allen sterk gewijzigd. De oostelijke vleugel van het dominicanenklooster in Haarlem is het best bewaarde deel van een kloostercomplex en heeft een plattegrond die overeenkomt met de gebruikelijke opzet van een middeleeuws klooster (afb. 30 B).⁶⁸ Alle vertrekken zijn met ribgewelven overwelfd en de kloostergang maakt deel uit van het hoofdgebouw. Tegen de kerk bevond zich de trap naar het dormitorium; vervolgens de sacristie - waar een uitzonderlijk raamwerk van een laatgotisch kruisvenster bewaard gebleven is -; volgt een dwarsgelegen gang die de kloosterhof verbindt met de steeg naar de markt (afb. omslag achterzijde); de kapittelzaal tenslotte is overwelfd met zes kruisribgewelven die rusten op twee centrale zuilen van steen. Wat verder staat op een zuil als wijdingsdatum 1486, wat perfect past bij de datering van dit gebouw. Op de verdieping moet het dormitorium gelegen hebben. De oostelijke vleugel van het dominicanenklooster in Zutphen bezit enkele overwelfde kelders en sporen van de spitsbogen van de oostelijke vensters van de kapittelzaal. Aan de noordzijde ligt een dwars geplaatst bouwwerk dat bestaat uit een overwelfde begane grond, voorzien van een schouw en van een zijgang, en een grote zaal op de verdieping, bedekt met een beschoten kap. De bestemming van dit gebouw blijft onzeker: het kan het refectorium of de bibliotheek zijn geweest. Fragmenten van spitsboogreeksen van de zijmuren van de kapittelzaal zijn recentelijk vrijgekomen tijdens de herinrichting van de terreinen van het dominicanenklooster in Den Haag en dat van de franciscanen in Maastricht. Andere oude elementen zijn bewaard bij de franciscanen in Kampen, evenals in de *Statenkamer* in Utrecht, waarvan de kern de oostelijke vleugel van het franciscanenklooster was. Het is zeker dat de dormitoria, opgebouwd uit alkoven en later uit cellen, zich uitstrekten over de verdieping van de andere kloostergebouwen.

Een ander verplicht onderdeel van de kloosters is de eetzaal, het refectorium. Terwijl dit bij de abdijen meestal langs de kloostergang aan de zijde tegenover de kerk ligt, is zijn plaats in de stadskloosters veel minder systematisch. Bij de dominicanen in Haarlem bestaat de zuidvleugel uit een lange tweebeukige ruimte, overwelfd met kruisribgewelven die rusten op een rij van zes natuurstenen zuilen. Deze fraaie zaal valt gedeeltelijk samen met de kloostergang en diende niet alleen als refectorium, maar waarschijnlijk ook als multifunctionele zaal. Archivalische bronnen melden dat de refectoria van de bedelorden regelmatig gebruikt werden voor de bijeenkomsten van kooplieden, gilden of de stedelijke overheid, of als 'neutraal terrein' bij de arbitrage van conflicten. De kloosters vielen niet onder de stedelijke rechtspraak en het gebeurde geregeld dat voortvluchtigen er een schuilplaats vonden. Ook kwam het voor dat de broeders hun klooster openstelden voor een heerser en zijn hof, wanneer hij in de stad verbleef, en zelfs aan sommige handelaren tijdens de grote jaarmarkten. Dit alles kon leiden tot misbruik of excessen die nauwelijks

te verenigen waren met het principe van de clausuur. Het is misschien om deze reden dat sommige refectoria verder van de kloosterhof lagen. Maar de adellijke of burgerlijke 'gebruikers' waren precies dezelfde lieden die zich lieten begraven in de kerk of in de kloostergang en behoorden tot de broederschappen waarvan de kapellen zich in de kerk bevonden. Deze complexe sociale relaties verschilden niet alleen van plaats tot plaats, maar binnen eenzelfde stad eveneens van klooster tot klooster. He is zeker niet toevallig dat het refectorium van de augustijnen in Dordrecht na het vertrek van de ordebroeders *Statenzaal* werd en het klooster van de dominicanen van Haarlem het *Prinsenhof*. Dat van de franciscanen in Utrecht werd toegewezen aan de *Statenkamer*.

De kloosterbibliotheek was een ander vast onderdeel van de bedelordekloosters, vooral wanneer deze plaats boden aan een *studium generale*. In de 16^e eeuw waren het vaak de belangrijkste bibliotheken van de stad, maar de plunderingen van de beeldenstormers vernietigden de meeste. In Zwolle wordt een vrijstaand gebouw ten noordwesten van de kloosterhof algemeen *librije* genoemd. Het vertrek boven de kloostergang aan de zijde van de kerk lijkt aan het eind van de Middeleeuwen een bevoorrechte plaats voor de inrichting van de kloosterbibliotheek te zijn geweest. De verdieping bood bescherming tegen vochtigheid, en zelfs tegen overstromingen, en de ligging tegen de kerk was tevens de verst verwijderde van de keukens, de plaats waar het brandrisico het grootst was.

Bij de dominicanen in Leeuwarden en Haarlem zijn belangrijke middeleeuwse bouwdelen bewaard aan de westzijde van de kloosterhof.⁶⁹ Hun bestemming is onbekend. Bestond er een scheiding tussen paters, fraters en novicen, zoals het geval was in abdijen, of tussen koormonniken en conversen? Hadden de prior en de gardiaan aparte appartementen? Hoe waren de keukens, voorraadmolders, latrines, riolen en andere diensten georganiseerd? Hadden de kloosters een ziekenzaal? Zeker, delen van dergelijke elementen zijn soms door de archeologen aan het licht gebracht, maar deze hebben tot nu toe hun aandacht toch vooral op de kerken en graven gericht. Het zijn vragen die tot op de dag van vandaag onbeantwoord blijven.

Conclusie: een 'armoedige' en stedelijke architectuur

Zoals de reeks van op dezelfde schaal getekende kerkplattegronden (afb. 28-32) laat zien, hebben er verschillende typen bedelordekerken naast elkaar bestaan: van de basiliek tot de hallenkerk. Alle kerken omvatten een koor en een schip, die de uitdrukking vormen van de twee aspecten die niet alleen de liturgie maar evenzeer de roeping van de broeders kenmerken: het gemeenschappelijk leven en de prediking. Hierbij voegt zich een derde karakteristiek, dierbaar aan de bedelorden: het armoede-ideaal. Wat betreft de architectuur, hebben we gezien dat de 'armoede' een zekere monumentaliteit gebaseerd op harmonieuze verhoudingen en de opening naar het licht niet uitsloot, maar dat het voor alles om de eenvoud

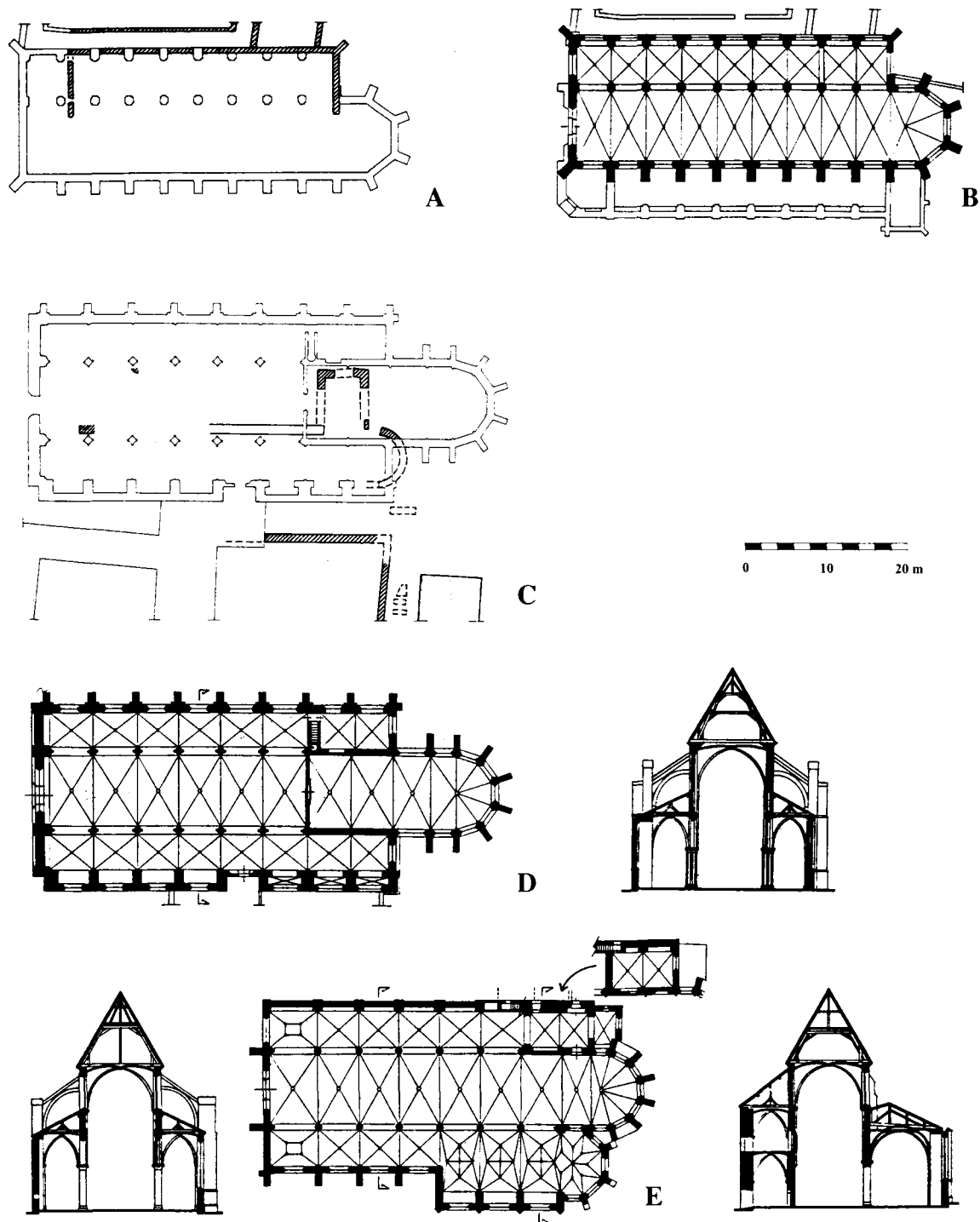
ging: eenvoud van volumes en composities - geen toren, geen kooromgang, geen groot portaal, geen galerijen, zelden een transept -, eenvoud van de gotische structuur - vlakke muren, liever zuilen dan samengestelde pijlers, geen triforium, een eenvoudige herhaling van traveeën -, eenvoud in de architecturale decoratie - beperkte lijsten en profielen, afwezigheid van figuratief beeldhouwwerk en decoratieve sculptuur. Het zijn kenmerken die de Nederlandse bedelordekerken delen met die in de aangrenzende gebieden.

De onderzochte kloosters laten een groot aanpassingsvermogen aan de stedelijke context zien. Terwijl bepaalde processen van vestiging en uitbreiding constant bleven, varieerde de uitwerking in alle gevallen. Terwijl alle broeders van een orde volgens dezelfde regel leefden en tijdens de vergaderingen van het provinciaal en generaal kapittel overeenstemden in dezelfde en gemeenschappelijke theologische, organisatorische en juridische standpunten, brachten zij hun idealen op diverse wijzen in de praktijk: aangepast aan de werkelijkheid ter plekke, verschillend in iedere stad, predikend in de taal van de plaats en gericht op specifieke sociale groepen. Op dezelfde manier moest hun architectuur tegelijkertijd volgens de regel en stedelijk zijn. Dat wil zeggen dat het verloop van het dagelijks leven volgens de orderegel er plaats kon vinden - koorgebed, slot, studie, gemeenschap, armoede, prediking, enz. -, maar dat er ondertussen ook rekening werd gehouden met de dagelijkse werkelijkheid van het plaatselijke stadsleven - politiek, kerkelijk, sociaal, economisch, juridisch, enz. - en de materiële noden.

Zoals de kloostergangen en de kerken plaats boden aan graven, zoals de broederschappen en gilden er hun altaren hadden, zo dienden de refectoria voor zeer diverse bijeenkomsten. Deze constante tweeledigheid verklaart hoe binnen een 'armoedige en eenvoudige' architectuur zulke weelderige giften een plaats kregen: meubilair, gebrandschilderde ramen, schilderijen, graven, altaren, etc. vormden in zekere zin de bruidsschat van de patriciërsfamilies, van de gezagsdragers en van de verschillende sociale milieus die deze plaatsen regelmatig bezochten, niet zonder wederzijdse rivaliteit.

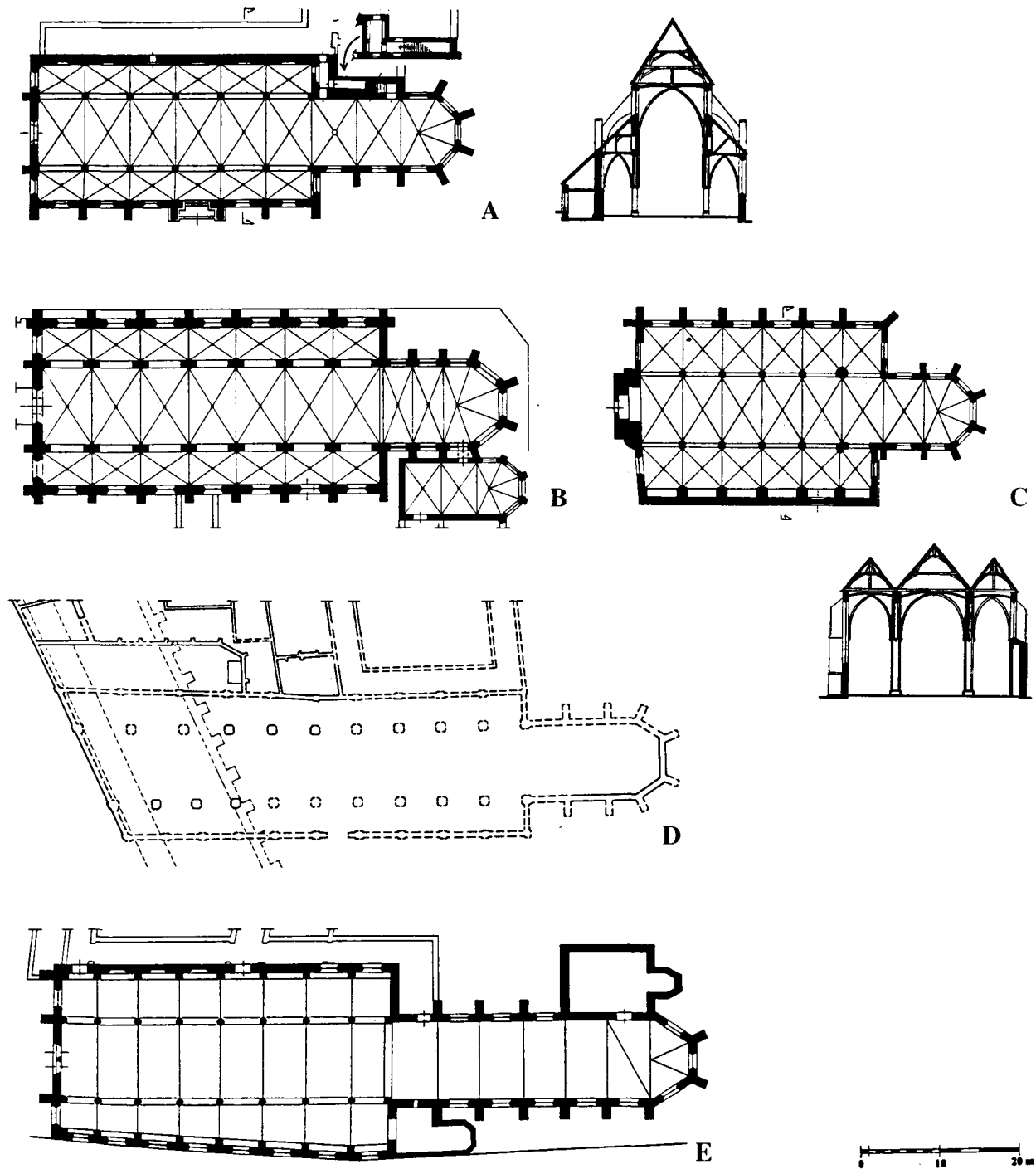
De bedelordekerken waren in de stad direct herkenbaar. Zij waren geen kapittel- of parochiekerken, noch kapellen van de Derde Orde of van gasthuizen. Het aan deze kerken eigen concept beantwoordde aan de opdracht van de bedelorden in de middeleeuwse steden van West-Europa. Voor de concretisering van hun specifieke 'internationale' architectuurconcepten zochten zij hun toevlucht tot plaatselijke bouwmaterialen en -tradities, zonder dat hun gebouwen producten van de 'regionale bouwscholen' werden. Het is een vorm van aanpassing die te vergelijken is met het gebruik van de volkstaal voor de prediking: op beide wijzen stelden de broeders zich in dienst van theologie en Kerk.

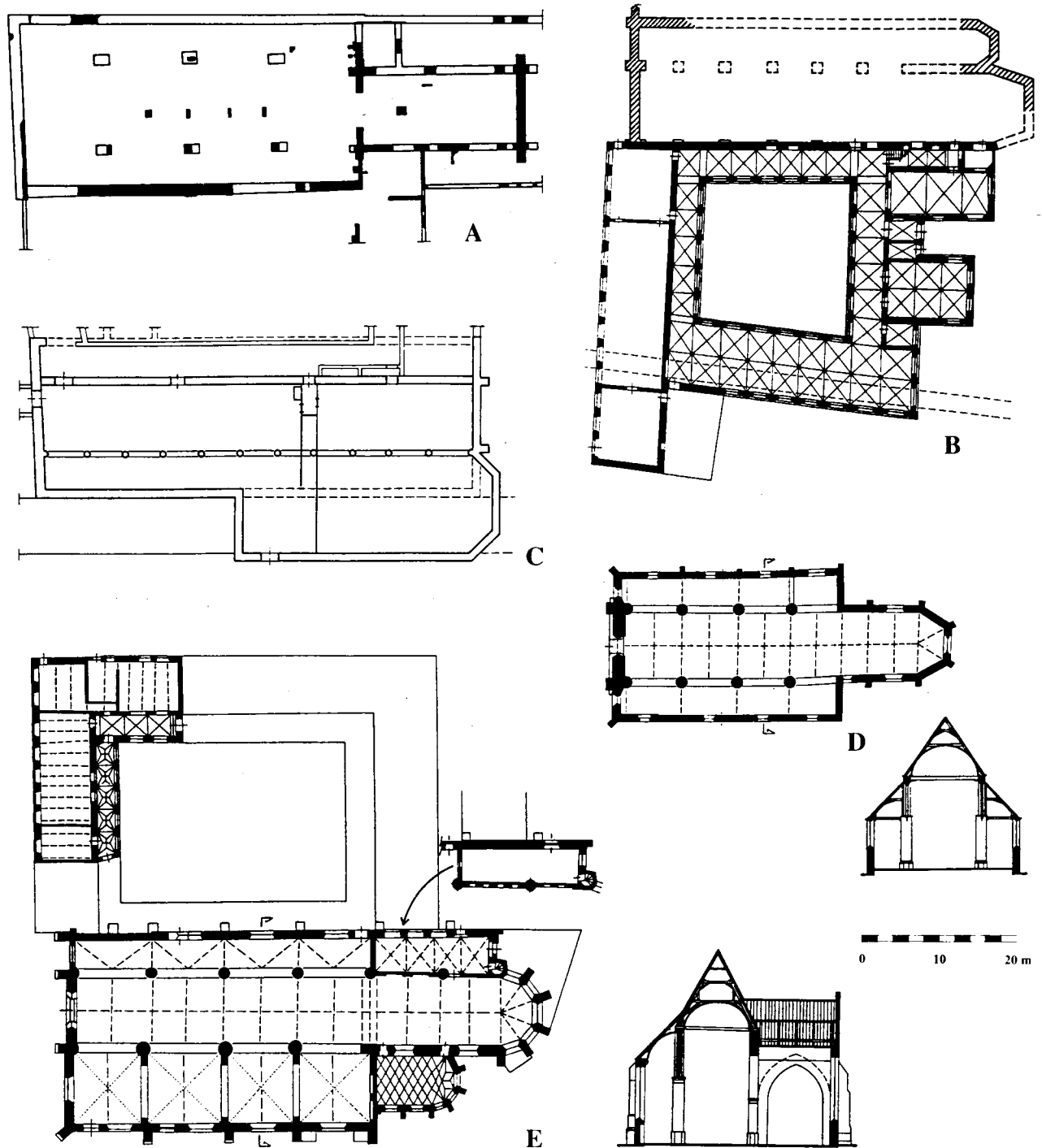

Afb. 28. Plattegronden en dwarsdoorsneden van kerken: A. eerste dominikanenkerk in Nijmegen (naar H. Brunsting); B. tweede dominikanenkerk in Nijmegen (naar P.J.H. Cuypers en H. Brunsting); C. eerste franciscanenkerk in Maastricht (naar R.A. Hulst); D. tweede franciscanenkerk in Maastricht (naar E.J. Kalf); E. dominikanenkerk in Maastricht (naar A. Mulder). Tekeningen: THOC 2001.

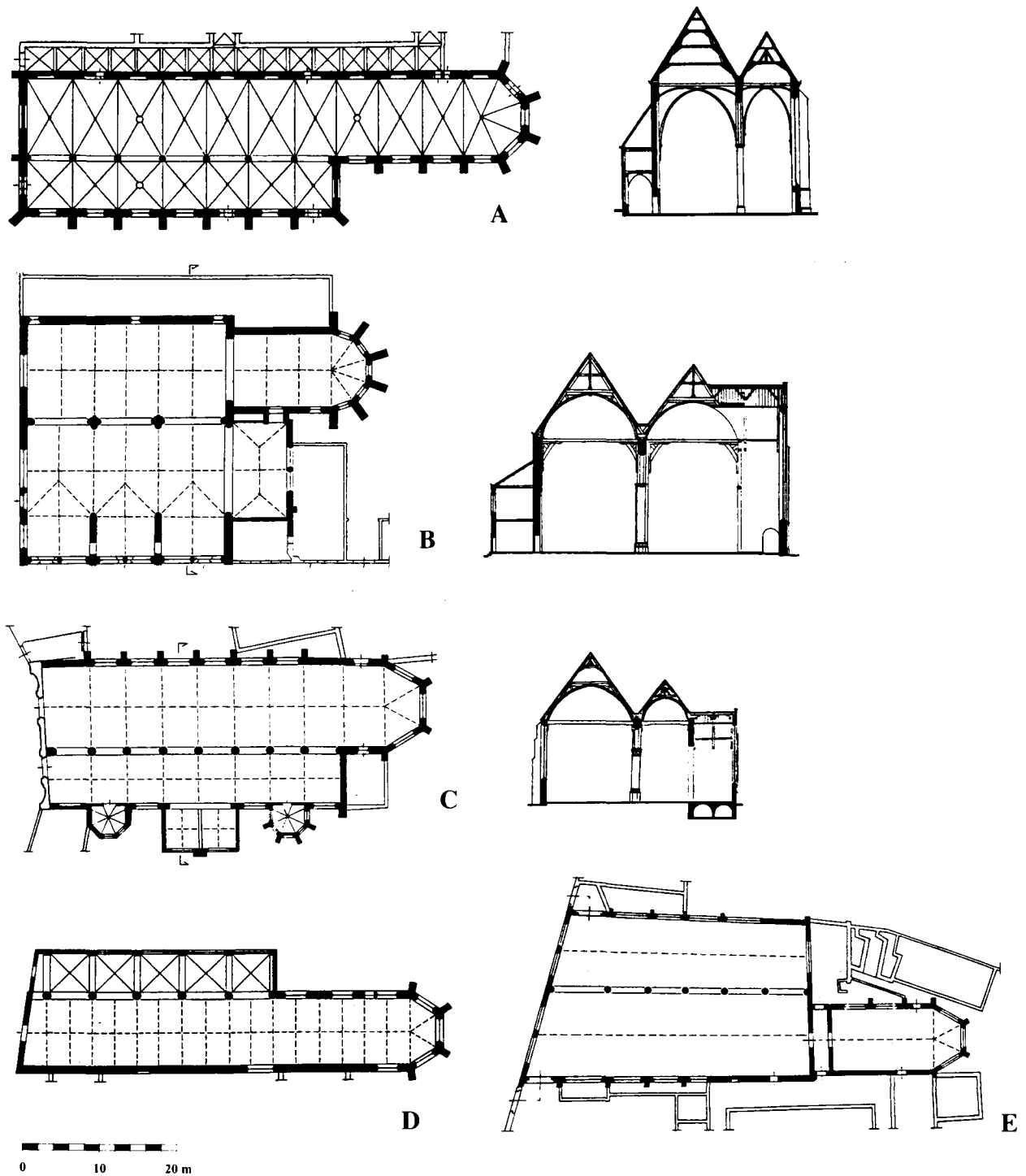

Afb. 29. Plattegronden en dwarsdoorsneden van kerken: A. dominikanenkerk in Zutphen (naar G.H. Kleinhout en A.J. van der Steur); B. franciscanenkerk in Groningen (naar plattegrond van 1820); C. franciscanenkerk in Roermond (naar D. Boer en A. Warffemius); D. franciscanenkerk in 's-Hertogenbosch (naar A. van Drunen en H.L. Janssen); E. franciscanenkerk in Utrecht (naar A.F.E. Kipp en E. Kylstra). Tekeningen: THOC 2001.

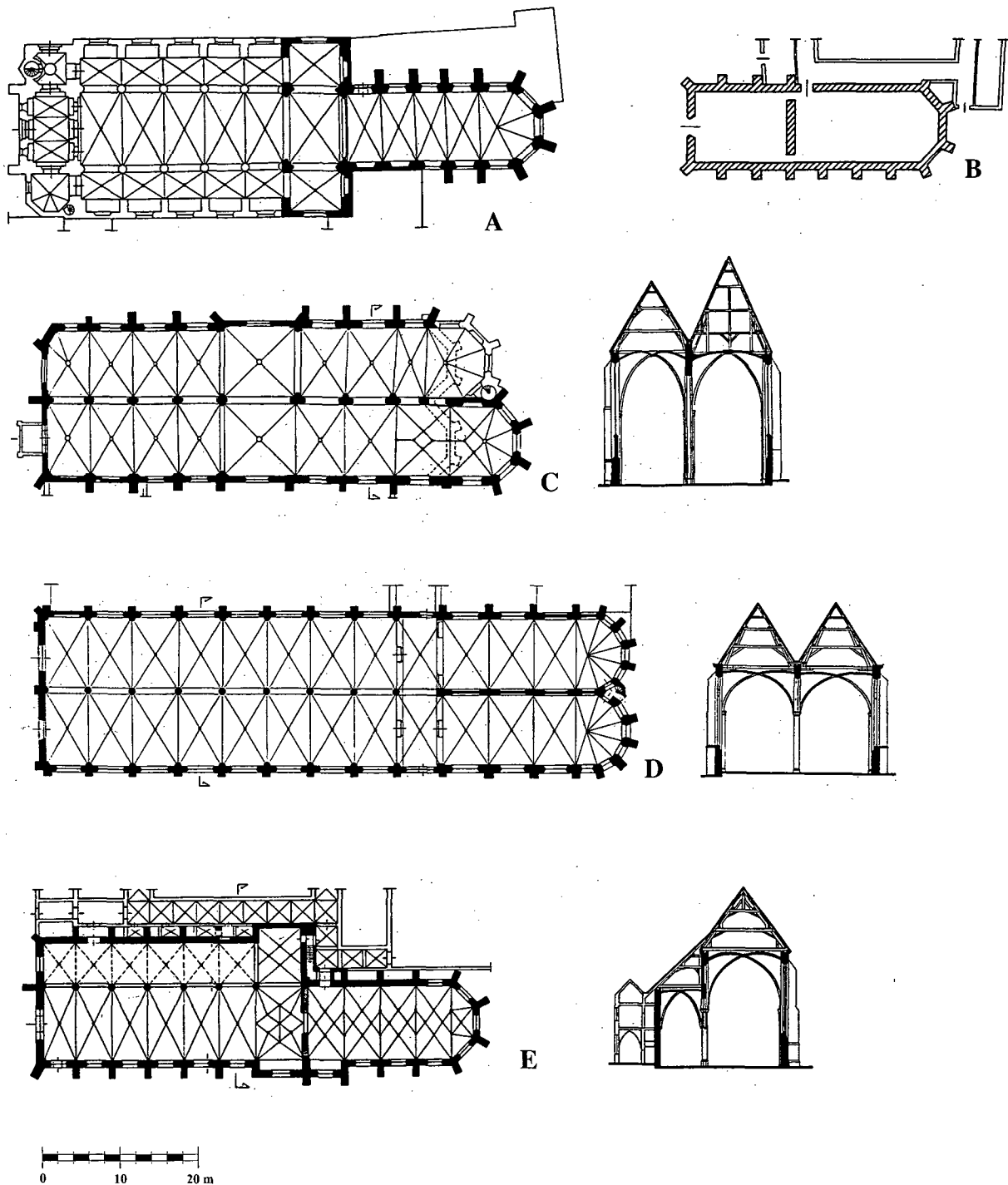

Afb. 30. Plattegronden en dwarsdoorsneden van kerken: A. franciskanenkerk in Delft (naar E.J. Bult); B. dominikanenkerk en -klooster in Haarlem (naar Openbare Werken Haarlem en H. Sarfatij); C. dominikanenkerk in 's-Hertogenbosch (naar H.L. Janssen en J.R. Treling); D. franciskanenkerk in Bolsward (naar A. Mulder); E. dominikanenkerk en -klooster in Leeuwarden (naar R. Terpstra en P. Wiersma). Tekeningen: THOC 2001.

Afb. 31. Plattegronden en dwarsdoorsneden van kerken: A. dominikanenkerk in Zwolle (naar H.W. van der Voet en D.J. de Vries); B. dominikanenkerk in Den Haag (naar A. Mulder en Ph. Bolt); C. augustijnenkerk in Dordrecht (naar H.A. Reus, van Bilderbeek en Basters); D. franciscanenkerk in Leeuwarden (naar J. Scheepens). E. franciscanenkerk in Amsterdam (naar J.J. Bilhamer). Tekeningen: THOC 2001.

Afb. 32. Plattegronden en dwarsdoorsneden van kerken: A. karmelietenkerk in Utrecht (naar W.A. Hemsing); B. franciscanenkerk in Amersfoort (naar G. Berends); C. franciscanenkerk in Deventer (naar J.J. van Nijendael, Roebbers en Klein Douwel); D. franciscanenkerk in Kampen (naar R. Offringa); E. franciscanenkerk in Weert (naar J. Kayser en A. Warffemius). Tekeningen: THOC 2001.

Afb. 27. Minderbroederskerk, voormalige kerk van de franciscanen in Maastricht: gewelf van de apsis (foto: THOC, maart 2001).

Afb. 33. Broederkerk, voormalige kerk van de dominicanen in Zutphen: kraagsteen in het koor met een afbeelding van een hondje, het symbolische dier van de dominicanen ("Domini canes", let.: "de honden van de Heer") (foto: THOC, oktober 1999).

Noten

- 1 W. Schenkluhn, *Architektur der Bettelorden. Die Baukunst der Dominikaner und Franziskaner in Europa*, Darmstadt 2000.
- 2 Graag wil ik op deze plaats een aantal mensen bedanken. In de eerste plaats prof. dr. Aart Mekking van de *Universiteit Leiden* die mijn onderzoeksproject dat liep van september 1998 tot augustus 2000 van harte verwelkomd en ondersteund heeft. Veel baat heb ik gehad van de hartelijke samenwerking met prof. dr. Dirk Jan de Vries en de *Rijksdienst voor de Monumentenzorg*, evenals de hulp en aanmoedigingen van: prof. dr. Wim Blockmans, drs. Truus Brandsma, drs. Véronique Cardon, drs. Wim Cerutti, drs. Karel Emmens, prof. dr. H.L. Janssen, drs. Tomasz Jaroszek, drs. Theo Noordholland de Jong †, drs. Pierre Pesch, drs. Albert Reinstra, drs. Herbert Sarfatij, prof. dr. Wolfgang Schenkluhn, dr. Henk van de Schoor, dr. Ad van Drunen, dhr. Ab Warffemius en drs. Jeroen Westerman.

Afb. 34. Dominicaner predikant in habijt, vermoedelijk de heilige Vincentius Ferrer vanwege het attribuut van de bisschopsmiter die naast hem is afgebeeld. Kraagsteen in de zijkapel van de Grote- of Jacobijnerkerk in Leeuwarden, ca. 1515 (foto: THOC, maart 2000).

- 3 Th. Coomans, 'L'architecture médiévale des ordres mendiants (franciscains, dominicains, carmes et augustins) en Belgique et aux Pays-Bas', *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis / Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art*, 70 (2001), pp. 3-108. De catalogus (pp. 62-108) bij die studie is een onontbeerlijke aanvulling op dit artikel.
- 4 S.P. Wolfs, *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland. Bijdrage tot een monasticon* (Van Gorcum's historische bibliotheek 101), Assen 1984. C.H. Lambermond, *De dominicanenorde. Stichting en vestiging in Nederland*, Heiloo 1947. De andere werkinstrumenten vragen dringend om actualisering: M. Schoengen, *Monasticon Batavum: I. De Franciscaanse Orden, II. De Augustijnse Orden benevens de broeders en zusters van het Gemene Leven..., III. De Benedictijnse Orden benevens de Carmelieten en Jesuiten* (Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde, nieuwe reeks 45), Amsterdam 1941-1942; D. de Kok, *Monasticon Batavum: Supplement* (Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde, nieuwe reeks 45), Amsterdam 1942.
- 5 J. Le Goff, 'Apostolat mendiant et fait urbain dans la France médiévale: l'implantation des ordres mendiants', in: *Annales E.S.C.M.*, 23 (1968), pp. 335-352.

- 6 W. Simons, 'Bedelordenvestiging en middeleeuws stadswezen. De stand van zaken rond de hypothese - Le Goff', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 12/1, februari 1986, pp. 39-52 (39).
- 7 P.A. Henderikx, *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland. Het ontstaan van bedelordekloosters vóór ca. 1310 te Dordrecht, Middelburg, Zierikzee en Haarlem, alsmede enige aspecten van de plaats van deze kloosters in het stedelijk leven en daarbuiten gedurende de middeleeuwen (Hollandse Studiën, 10)*, Dordrecht 1977.
- 8 A. De Meyer, *La Congrégation de Hollande ou la réforme dominicaine en territoire bourguignon, 1465-1515*, Liège, 1946; A.G. Jongkees, *Staat en Kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen, 1425-1477*, Groningen 1942.
- 9 De domicaner kerken in Leeuwarden, Den Haag en Zwolle; de franciscaner kerken in Maastricht en Roermond; de augustijnenkerk in Dordrecht.
- 10 F.J. van der Vaart, *Bedelordekloosters, 's-Hertogenbosch en de Bossche School. Studies over architectuur en stedenbouw (Nijmeegse Kunsthistorische Studies, 7)*, Nijmegen 1999, pp. 31-125 [deel I: Stad en bedelordes. Een methodisch onderzoek naar de vestigingsplaats, de locatie, translatie en opzet van de eerste franciscanen- en dominicanenkloosters (vóór 1230) in Noordwest-Europa].
- 11 G. Vermeer, *Kloosters van baksteen. De architectuur van de hervormingsorden in Nederland tot omstreeks 1300*, Amsterdam-Almere 1999, pp. 141-155.
- 12 W.M.G. Cerutti, *Het stadhuis van Haarlem. Hart van de stad*, Haarlem 2001, pp. 162-193; A.J. Gevers en A.J. Mensema (red.), *De Broerenkerk te Zwolle*, Zwolle 1989; K. Emmens, J. Kamphuis en A. Viersen, *Bouwhistorische documentatie: Minderbroederskerk, St. Pieterstraat 5-7, Maastricht, s.l., 1996*; *Het Rijksarchief Limburg. Een nieuwe huisvesting voor het RAL in Maastricht*, Den Haag 1996.
- 13 E.H. ter Kuile, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, De provincie Gelderland, Het kwartier van Zutphen*, 's-Gravenhage 1958, pp. 240-247 en 594-607; J. Kalf, *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg, 1/2, De monumenten in de gemeente Maastricht: kerkelijke gebouwen*, 's-Gravenhage 1930, pp. 164-188.
- 14 W.J. Alberts, *Het Rijnverkeer bij Lobith anno 1306: de tolrekening van Lobith over het jaar 1306-1307 betreffende invoer en uitvoer van handelsgoederen*, Zutphen 1986, p. 66.
- 15 G. Berends, 'De bouwgeschiedenis van het Observantenklooster' [Amersfoort], *Fleहित*, 14/2, september 1980, pp. 30-39; H.L. Jansen en J.R. Treling, ''s-Hertogenbosch, een groeistad uit de late Middeleeuwen, circa 1150-1350', *Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland*, red. H. Sarfatij, Amsterdam 1990, pp. 86-98; E.J. Bult, 'Archeologische kroniek van Delft, september 1992-juni 1993', *Delfia Batavorum. Jaarboek 1993*, 1994, pp. 80-82; H. Sarfatij, 'Dordrecht: Voortstraat (Minderbroedersklooster)', *Holland, Archeologische kroniek Zuid-Holland*, 16 (1984), pp. 317-322, 17, 1985, pp. 357-362; H. Sarfatij, 'Het klooster der Dominicanen te Haarlem', *Haarlems bodemonderzoek*, 2, 1976, pp. 13-35; H. Halbertsma, 'Archeologisch nieuws' [Westroijen], *Nieuwsbulletin KNOB*, 73 (1974), pp. 245-246; H. Clevis en T. Constandse-Westermann, *De doden vertellen. Opgravingen in de Broerenkerk te Zwolle 1987-1988 (Stichting Archeologie IJssel / Vechtstreek, 3)*, Kampen 1992; E. Jacobs en M.M.A. van Veen, *Van kerk tot rekenwerk. Laat- en postmiddeleeuwse vondstcomplexen aan het Lange Voorhout (Haagse Oudheidkundige Publicaties, 3)*, 's-Gravenhage 1995, pp. 16-22; V.L.C. Kersing, E. Jacobs en M.M.A. van Veen., *Tussen koor en contrôle. Opgravingen op het terrein van de Algemene Rekenkamer aan het Lange Voorhout (VOM-Reeks, 1996-3)*, 's-Gravenhage 1996; H. Halbertsma, 'Archeologisch nieuws' [Leeuwarden], *Nieuwsbulletin KNOB*, 1972, pp. 23-26; R.A. Hulst, 'Het Minderbroedersklooster. Archiefkelders en bodemarchief', *Het Rijksarchief Limburg* 1996 (noot 12), pp. 76-95; M.P.M. Daniëls en H. Brunsting, 'De grenzen van het kloostererf der Predikbroeders te Nijmegen', *Numaga*, 4-5, 1957-1958, p. 117-149; A.F.E. Kipp, 'Janskerkhof 3', *Maandblad Oud-Utrecht*, 55/2, februari 1982, pp. 41-45.
- 16 De dendrochronologische dateringen werden uitgevoerd door het laboratorium Ring in Amersfoort op verzoek van D.J. de Vries, die ik, evenals Albert Reinstra, hartelijk wil bedanken.
- 17 D.J. de Vries, 'Datering van de Broerenkerk te Zwolle', *Bulletin KNOB* 86 (1987), pp. 186-187; D.J. de Vries, 'Dendrochronologische datierte Dachwerke in Maastricht (NL) und Umgebung', *Hausbau in Belgien. Jahrbuch für Hausforschung*, 44, Marburg, 1990, pp. 238-240; D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (4)', *Bulletin KNOB*, 91 (1992), pp. 31-32 [Maastricht]; D.J. de Vries, 'Vergelijkende natuurwetenschappelijke dateringsonderzoek', *Bulletin KNOB* 99 (2000), pp. 78-79 [Haarlem]; A. Reinstra 'Historisch bouwhout als geschiedbron', *Keppelstok*, 61, december 2000, pp. 14-17 [Leeuwarden]. Alle resultaten zijn vermeld en besproken in de bijlage bij: Th. Coomans 2001 (noot 3), pp. 62-108.
- 18 W. Schenkluhn, *Ordines Studentes. Aspekte zur Kirchenarchitektur der Dominikaner und Franziskaner im 13. Jahrhundert*, Berlin, 1985.
- 19 Vóór 1310: 's-Hertogenbosch, Groningen, Haarlem, Leeuwarden, Maastricht, Nijmegen, Utrecht, Winsum, Zierikzee en Zutphen. In de 15^e eeuw: Den Haag, Rotterdam, Westroijen en Zwolle.
- 20 A. De Meyer 1946 (noot 8).
- 21 Vóór 1318: Amsterdam, Bolsward, Deventer, Dordrecht, Groningen, Harderwijk, 's-Hertogenbosch, Kampen, Maastricht, Middelburg, Roermond, Utrecht en Zierikzee. In de 15^e eeuw: Alkmaar, Amersfoort, Arnhem, Bergen-op-Zoom, Delft, Gorinchem, Gouda, Haarlem, Hulst, Leeuwarden, Leiderdorp/Leiden, Lichtenberg/Maastricht, Nijmegen, Sluis, Warnsveld/Zutphen en Weert.
- 22 De kloosters in Holland, Friesland, Brabant, Utrecht en Gelre vielen onder de Provincie van Keulen, terwijl die in Zeeland, Vlaanderen en Henegouwen deel uit maakten van de Provincie van Parijs. De *Provincia Flandriae*, die in 1523 werd gesticht, omvatte een deel van Vlaanderen, Zeeland, een deel van Henegouwen, enz., terwijl de in 1529 opgerichte *Provincia Germaniae Inferioris* Holland, Friesland, Brabant en Gelre besloeg.
- 23 Vóór 1330: Appingedam, Dordrecht, Maastricht en Middelburg; tussen 1489 en 1513: Enkhuizen en Haarlem.
- 24 Haarlem, Ouddorp, Schoonhoven, Utrecht, Vlissingen, Woudsend, IJlst en Zaltbommel.
- 25 W. Simons 1986 (noot 6).
- 26 Gefotografeerde facsimile's met begeleidend commentaar: C. Koeleman en J.C. Visser, *De stadplattegronden van Jacob van Deventer*, 8 mappen, Alphen aan den Rijn 1992-1998.
- 27 Naast drie parochies, waarvan twee een kapittel hadden, telde Leiden niet minder dan 18 mannen- en vrouwenkloosters van de tweede en derde orde plus drie begijnhoven. De stedelijke magistraat van Leiden droeg de reeds bestaande en door de derde ordebroeders verlaten kloostergebouwen van Leiderdorp aan de minderbroeders over in 1445. Met dank aan Madelon van Luijk voor deze precisering.
- 28 W. Cerrutti 2001 (noot 12), pp. 86-103.
- 29 Franciscanen in 's-Hertogenbosch en Maastricht; dominicanen in 's-Hertogenbosch en Haarlem, etc.
- 30 M.P.M. Daniëls en H. Brunsting 1957-1958 (noot 15); H. Sarfatij 1984-1985 (noot 15).
- 31 R.A. Hulst 1996 (noot 15); hetzelfde artikel werd gepubliceerd met als titel: 'Tussen wal en kerk. De Rijksarchiefofgravingen te Maastricht', in *Rotterdam Papers. A Contribution to Medieval and Post-medieval Archaeology and History of Building*, 10, Rotterdam 1999, pp. 103-116.
- 32 A.J.J. Mekking, 'Traditie als maatstaf voor vernieuwing in de ker-

- kelijke architectuur van de middeleeuwen. De rol van oud en nieuw in het proces van bevestiging en doorbreking van maatschappelijke structuren', *Bulletin KNOB* 97 (1998), pp. 205-223 (216).
- 33 W. Schenkluhn 2000 (noot 1), pp. 103-137; G. Binding en M. Untermann, *Kleine Kunstgeschichte der mittelalterlichen Ordensbaukunst in Deutschland*, 3de uitg., Darmstadt 2001, pp. 329-390.
- 34 De 5/8 koorsluiting is de meest gebruikelijke bij de bedelorden, de 7/12 koorsluiting (die van de Sainte-Chapelle) de meest zeldzame.
- 35 De *Minoritenkirche* werd begonnen tegen 1260; de franciscanenkerk van Maastricht nam er de plattegrond op de travee nauwkeurig van over, evenals de 5/10 koorsluiting, de samengestelde pijlers, enz.
- 36 H.A.M. Andela, D.J. van der Meer, R. Steensma en G. Vermeer, 'De Broerekerk te Bolsward', *Keppelstok* 34 (1987), pp. 34-64
- 37 J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, Haarlem 1969, p.175 (hoofdstuk 13).
- 38 5/10 koorsluiting bij de franciscanenkerk in Kampen en de dominicanenkerk in Den Haag; 5/8 bij de dominicanenkerk in Zwolle en de karmelietenkerk in Utrecht; 3/6 bij de franciscanenkerken in Weert, Utrecht en Amsterdam en de augustijnenkerk in Dordrecht. 7/12 koorsluitingen zijn mij onbekend.
- 39 H. Sarfatij 1984-1985 (noot 15); E.J. Bult 1994 (noot 15).
- 40 D.J. de Vries, 'Kerk en klooster tot 1580', in A.J. Gevers en A.J. Mensema (red.), *De Broerenkerk te Zwolle*, Zwolle 1989, pp. 9-36.
- 41 S.P. Wolfs 1984 (noot 4), pp. 221-238.
- 42 De profielen van de samengestelde pijlers van de franciscanenkerk in Deventer, in pleisterwerk, dateren uit de 19de eeuw.
- 43 Naast het maaswerk uit het eind van de 13de eeuw in de franciscanenkerk in Maastricht en de dominicanenkerken in Maastricht en Zutphen, moeten de ramen in de westgevels van de franciscanenkerk in Deventer en de dominicanenkerk in Leeuwarden worden signaleerd, evenals de zijvensters bij de franciscanenkerken in Kampen en in Utrecht. Zie ook: H.J. Tolboom, *Vensterraceringen in Nederland (RV-bijdrage 18)*, Zeist-'s-Gravenhage 1998.
- 44 Zij diende als model voor vier neogotische kerken in Nederland en voor de kerk die de franciscanen in 1900 bouwden in het Belgische Turnhout.
- 45 Naar het prachtige voorbeeld van het Sint-Janshospitaal in Brugge.
- 46 R. Terpstra, *De Jacobijnerkerk te Leeuwarden. Vijf jaar restauratie*, Leeuwarden, 1978; *Monumenten (themanummer ter gelegenheid van de restauratie van de Jacobijnerkerk te Leeuwarden)*, 2/2, februari 1981; A. Reinstra 2000 (noot 17).
- 47 A. Mulder, 'De kloosterkerk te 's-Gravenhage', *Die Haghe. Bijdragen en mededelingen*, 1907, pp. 359-438.
- 48 A. Nelemans, *Sepulture ofte Graftboeck van de Augustijnenkerk te Dordrecht*, Dordrecht 1998.
- 49 A.J.J. Mekking 1998 (noot 32), pp. 217-218.
- 50 H.L. Janssen en J.R. Treling 1990 (noot 15).
- 51 Bijvoorbeeld in Weert.
- 52 Ik ben mw Truus Brandsma dankbaar voor alle inlichtingen over middeleeuwse doksalen (onderwerp van haar promotieonderzoek) die zij zo genereus met ons gedeeld heeft.
- 53 Utrecht, Museum Catharijneconvent, Inv. ABM s00071: *Verschijsning in kerkinterieur van de H. Maagd met Kind aan H. Dominicus tijdens zingen Salve Regina*, Noordelijke Nederlanden, 1495-1504, paneel, 87,5 x 47,5 cm.
- 54 T. Brandsma, 'Het doxaal in de oude franciscanenkerk te Maastricht', in R. de la Haye, J.H.M.M. van Hall en G.H.A. Venner (red.), *Achter de Minderbroeders. Opstellen over bijzondere stukken en voorwerpen van het Rijksarchief in Limburg*, Maastricht 1996, pp. 37-58. De auteur onderstreept de overeenkomsten met het dokaal van de franciscanenkerk in Rothenburg (ca. 1300).
- 55 Dit werd me signaleerd door drs. Jan Dröge.
- 56 Er was een minimum aantal broeders vereist om het officie te kunnen vieren. Deze precisering kreeg ik van pater Raymond Van Wasenhove OP, waarvoor mijn oprechte dank.
- 57 Deze verschillende typen komt men met name tegen bij de franciscanen in Kampen, Roermond, Maastricht, Weert en Deventer en bij de dominicanen in Leeuwarden en Den Haag.
- 58 B. Kruisen, 'De koorbanken in de Sint-Martinikerk in Bolsward', in J. De Maeyer e.a. (red.), *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg (KADOC Artes 3)*, Leuven 1999, pp. 106-113
- 59 H. Sarfatij en W. Haakma Wagenaar, 'Grafschilderingen in Dordrecht', *Vondsten uit het verleden. Oudheidkundig bodemonderzoek. Archeologisch jaarboek 1986*, Amersfoort 1986, pp. 82-85.
- 60 Bijvoorbeeld: H. Clevis en T. Constandse-Westermann 1992 (noot 15).
- 61 Bij de dominicanen in Zutphen (in Renaissancestijl, zeer beschaafd).
- 62 A. de Vries, 'De gewelfschilderingen', en A.J. Mensema, 'Het heraldisch prachtvertoon', in A.J. Gevers en A.J. Mensema (red.) 1989 (noot 12), pp. 100-121 en 122-159 [Zwolle]; A.M. Beekman, *700 jaar Broederenkerk 1293-1993*, Zutphen 1994, pp. 19-27.
- 63 E. Franquinet, 'Een merkwaardige oude wandschildering in de Dominicanenkerk te Maastricht', *De Nedermaas* 2 (1924-1925), pp. 135-137; A. van Grevestein, 'Laat-middeleeuwse schilderijen', *Het Rijksarchief Limburg* 1996 (noot 12), pp. 48-57.
- 64 H.M. van den Berg, 'Een apostelserie uit 1575 in de Jacobijnerkerk te Leeuwarden', *Bulletin KNOB* 77 (1978), pp. 89-99; B. Knipping, 'De muurschilderingen in de Galileëkerk te Leeuwarden', *De Vrije Fries*, 36, 1941; B. Verbeek, *Oud en Nieuw Galilea. De kloosters der Minderbroeders in Leeuwarden (Frisia catholica 14)*, Leeuwarden, 1951, pp. 45-47. De muurschilderingen van de franciscanenkerk zijn tijdens de sloop van het gebouw afgenomen. Ze worden bewaard in het Friesch Museum.
- 65 Franciscanen in Amersfoort, Kampen, Maastricht en Utrecht; dominicanen in Den Haag, Leeuwarden en Zutphen. Oude plattegronden geven informatie over de franciscanenkloosters in Amsterdam en Groningen en die van de dominicanen in 's-Hertogenbosch. Opgravingen zijn uitgevoerd in de kloosterpanden van de franciscanen in 's-Hertogenbosch, Dordrecht en Utrecht en van de dominicanen in 's-Hertogenbosch.
- 66 De voorhoven en de tuinen zijn bekend van oude afbeeldingen: franciscanen in Amsterdam; dominicanen in 's-Hertogenbosch: J. Verheijen, *Middeleeuwse Nederlandsche kloosters (Heemschutserie 51)*, Amsterdam, 1947, pp. 92-105; F.J. van der Vaart, 'Het predikbroedersklooster te 's-Hertogenbosch gereconstrueerd', *Bulletin KNOB* 87 (1988), pp. 93-117.
- 67 D. van Andrichem, 'Beglaasde pandramen bij de Observanten te Weert tegen het einde der Middeleeuwen *Bulletin KNOB* 10 (1917), pp. 232-233.
- 68 W.M.G. Cerutti 2001 (noot 12).
- 69 In Haarlem, gebouwd in twee fases: 1380/1381d en 1465/1466d.

De 'Meesters van het Steenwerck' en de Sint-Laurenkerk te Rotterdam

R. Meischke

Het onderzoek van de Rotterdamse Sint-Laurenkerk

Deze middelgrote stadskerk was tot 1940 nog in het bezit van de oorspronkelijke kappen, kapitelen en tracteringen. Wel was de kerk hier en daar wat verzakt maar dat leverde geen gevaar op. Het gebouw was royaal van afmeting maar sober van detail, het bezat een fraaie toren en een interessante koorpartij. Een diepgaande studie werd bemoeilijkt door gebrek aan archiefstukken.

Bij het bombardement van Rotterdam op 14 mei 1940 brandde de kerk geheel uit. De schade was groot omdat het gebouw, met uitzondering van de zijkapellen, houten gewelven bezat. Kort daarop stortte een wand van het middenschip in en werd de andere gesloopt. Met enig stutwerk bleef de ruïne verder staan totdat in 1952 met de herbouw kon worden begonnen.

Tijdens dit herstel groeide de kijk op de problemen waarmee de vroegere bouwers te kampen hadden. Ook werd de volgorde duidelijk waarin de verschillende delen waren opgetrokken. Met jaarlijkse verslagen gaven de architecten bericht over de vorderingen en de vondsten.¹ De bouwhistorische onderzoeken van J.W.C. Besemer werden, met een overzicht van de historische gegevens, in 1996 door hem gepubliceerd.² Daarmee lag de bouwgeschiedenis vast.

Het gebouw bleek minder een eenheid dan het aanvankelijk leek. Tijdens de bouw zullen de kerkmeesters het meest met de meester metselaar/steenhouwer hebben samengewerkt. Bij enkele onderdelen, zoals de kappen, moeten zij meer naar de meester timmerman hebben geluisterd. Bij de bestelling van grote partijen gereed gemaakt natuursteenwerk werd een speciale deskundige aangetrokken, de meester van het steenwerk. Deze kwam als een loods aan boord bij moeilijke trajecten en verdween daarna weer uit het zicht. Geen van deze werkmeesters had een positie die met die van een hedendaagse architect vergeleken kan worden.

Voor een onderzoek naar de moeilijk grijpbare positie van de meesters van het steenwerk biedt de Sint-Laurenkerk enige aanknopingspunten.

De speciale adviseurs bij grote natuursteenleveranties

De steenhandel uit het zuiden, vooral die uit het Hertogdom Brabant, had een groeiend aanbod van gereed gemaakte bouwonderdelen. Er was een grote thuismarkt en een toene-

mende export naar het noorden. Naast besteld atelierwerk als grafmonumenten en doopvonten werden ook elementen voor de bouw, zoals onderdelen van vensters en zuiltjes voor keldergewelven, als handelsgoed geproduceerd. Voor de kerk-

Afb. 1. Stenen van een 14de-eeuwse pijler (noot.1, afb. 197). In 1954 in het muurwerk van het koor ontdekt.

bouw werden de zuilen, toen pijlers genoemd, al heel vroeg op bestelling geleverd. Het was op de bouwplaats gewenst een reeks pijlers tegelijk op te richten om met het metselwerk daarboven verder te kunnen gaan. De Brabantse steenhandel bood daartoe de mogelijkheid. Er zijn in Holland geen gevallen bekend waar de steen voor de pijlers bij het werk werden gehakt. Daarbij kwam dan al spoedig het verdere steenwerk van de middenschipswanden, en de kolonnetten en vensteromlijstingen voor de zijbeuken.

In de lange verbindingslijn van de groeven naar het bouwwerk stonden aan de ene zijde de groevemeesters en de steenhandelaren en aan de andere kant de bouwers. Daartussen was een ganzenbord vol mogelijke hindernissen, zoals schipbreuken, tollën, overlaadplaatsen en oorlogen. De opdrachtgevers hadden in deze onoverzichtelijke wereld leidlieden nodig.

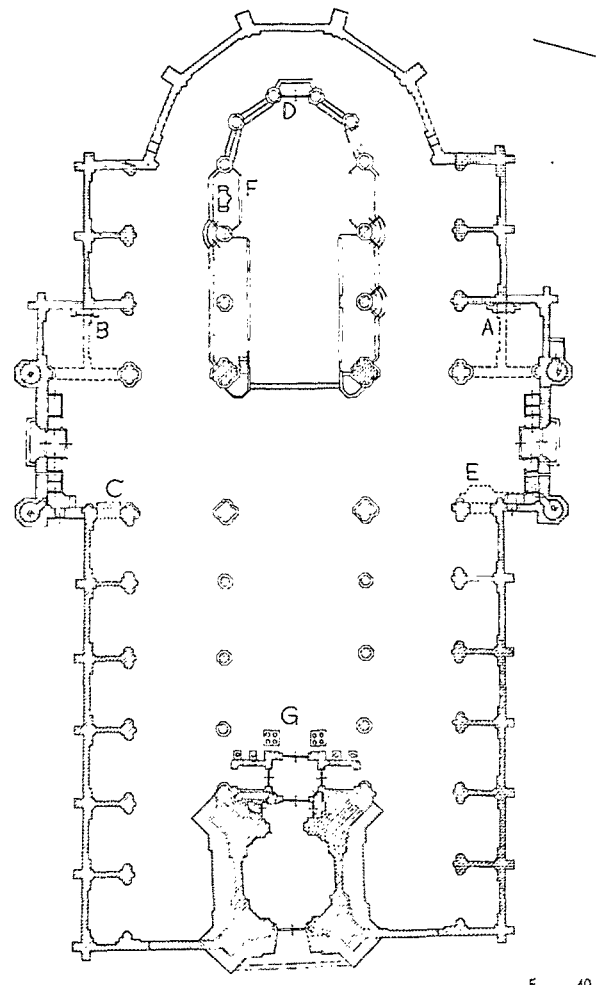
Bij een belangrijk project werkten, onder leiding van de opdrachtgever, drie meesters naast elkaar: een meester van het timmerwerk, een meester van het metsel- en steenhoudwerk en nog een aparte meester van het steenwerk.

De positie van elk van deze drie werkmeesters werd per contract geregeld. De betaling werd daarin vastgesteld op een jaarlijkse beloning ter waarde van de gebruikelijke 'stadsrok' en loon voor het aantal gewerkte dagen. Uit bouwrekeningen blijkt dat met de leiding belaste meesters niet alle dagen op het werk waren. Zij hadden er nog ander werk naast. De bazen van metselwerk en het eenvoudig steenhoudwerk, waren er het meest en hadden op sommige werken de titel 'appeleerder'.³

De gespecialiseerde meesters van het steenwerk kwamen alleen op het werk als zij geroepen werden. Zij ontwierpen die delen van het gebouw waaraan veel natuursteenwerk voorkwam of deden een keus uit de onderdelen die de steenhandel te bieden had. Daarnaast hadden zij nog andere en voor de opdrachtgevers vermoedelijk belangrijker verantwoordelijkheden. Zij adviseerden bij de keuze van leverancier, en keurden de steen aan de groeven. Zij waren betrokken bij het contract van levering, het vaststellen van het tempo waarin het bestelde materiaal nodig was en het regelen van het vervoer. Het keuren van de geleverde steen, het schatten van de hoeveelheden en de opstapeling daarvan in een werkbare volgorde behoorden tot hun taak. Ook moesten zij adviezen geven bij het stellen van de gereedgemaakte steen en de samenstelling van de te gebruiken specie. Met de bouw van de steigers, de wijze van ophijsen, en de sterkte van de nodige formelen hadden zij de meeste ervaring.

Uit bouwrekeningen blijkt dat men bij middelgrote gebouwen deze adviserende meesters hooguit eenmaal per jaar voor enkele dagen liet komen. Zij verdienden dan per dag weinig meer dan de daar werkzame meesters. Wel kregen zij per jaar een bedrag gelijk aan een stadsrok. Deze adviseurs hadden hun hoofdtaak bij een belangrijk bouwwerk met veel natuursteen.

Soms gingen er enkele jaren voorbij waarin een dergelijke meester van het steenwerk niet werd opgeroepen om te verschijnen bij een werk waarvan hij adviseur was. In die tijd

Afb. 2. Plattegrond na de restauratie. (J.W.C. Besemer, 1967). Letters verwijzen naar monumenten. Onderstuk toren 1449, versterkte voet 1651. Schip ±1460-±1470, zijkapellen rechts herbouwd in 1512. Buitenmuren koor en dwarschip aangelegd ±1475-±1485 (verhoogd 1497-1513). Kooromgang 1488, hoogkoor 1491.

werden er veel zaken beslist die naar de huidige inzichten op het terrein van een architect zouden liggen. Slechts als de prijs en kwaliteit van de natuursteen of de vormgeving daarvan aan de orde kwamen, werden deze raadslieden ontboden. Omstreeks 1400 werden binnen de huidige landsgrenzen enkele kerken gebouwd die behoorden tot de internationale gotiek, zoals de Dom van Utrecht, de Nicolaaskerk te Kampen en de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. Deze vormden een standplaats voor de genoemde, adviserende meesters. Ook de kerk van Dordrecht kan hiertoe behoord hebben.

Daarnaast werkte men in West-Nederland nog aan drie even grote kerken van een geheel andere opzet. Het waren de Sint-Bavo te Haarlem, de Nieuwe Kerk te Amsterdam en de O.L.Vr.-Kerk te Antwerpen. Ook onderling waren deze zeer verschillend. Alle drie werden zij uitgevoerd met aan de Bra-

bantse groeven behakte steen, zodat er naast een meester van het metsel- en gewone steenhouderswerk, een adviserende specialist voor het grote steenwerk moet zijn geweest. Aangezien de band met het voornaamste werk van een adviserende meester moeilijk herkenbaar is, blijft het onduidelijk waar die vandaan kwamen.⁴

Uit de contracten met de meesters van het steenwerk blijkt zelden of zij werden aangesteld als een opvolgende meester bij een lopend project of dat zij de leiding kregen over een nieuw gedeelte.

De grote leveranties van behakt natuursteenwerk werden, zoals nog zal blijken, één à twee jaar van te voren vastgelegd. Dit gebeurde in overleg tussen kerkmeesters, de adviserende meesters van het steenwerk en de steenleveranciers. Ook deze laatsten hadden invloed op de vorm. Zij konden bij de varianten die ter sprake kwamen prijzen noemen en voorstellen doen ter bezuiniging. Aangezien het voor het verkrijgen van bijdragen uit de burgerij van belang was om het tempo van het werk erin te houden en de ramingen niet te overschrijden, ontstond een vaststaande vormgeving. Daarbij konden de kosten van de verschillende bouwwerken worden vergeleken. De vele stadskerken die in Holland en Zeeland in het midden van de 15de eeuw werden gebouwd zien er, in tegenstelling tot hun voorgangers van omstreeks 1400, nogal eender uit.

Enkele vroege voorbeelden van adviserende specialisten

In 1391 werd bij de Leidse Sint Pieterskerk een contract gesloten met Rutger van Keulen, de werkmeester van de Nicolaaskerk te Kampen. Hij zou de gebruikelijke jaarlijkse vergoeding ter waarde van een stadsrok en een beloning per werkdag ontvangen, met een verschil in zomer en winterloon. Ook over zijn reizen tussen Kampen en Leiden werd een afspraak gemaakt.⁵

Uit de eerste bewaard gebleven Leidse bouwrekening van 1398 blijkt dat er tevens een appeleerder was, Herman van Aken, die per dag vrijwel evenveel verdiende. Op dat moment kwam een zending steen aan van pijlers en daklijsten die een zekere Daem Smit had aangenomen en die te Gouda in kleinere schepen werd overgeladen. Een andere steenhandelaar uit Brabant, de 'kindere Claes', ontving een voorschot voor twee pijlers die komend jaar zouden worden geleverd.⁶

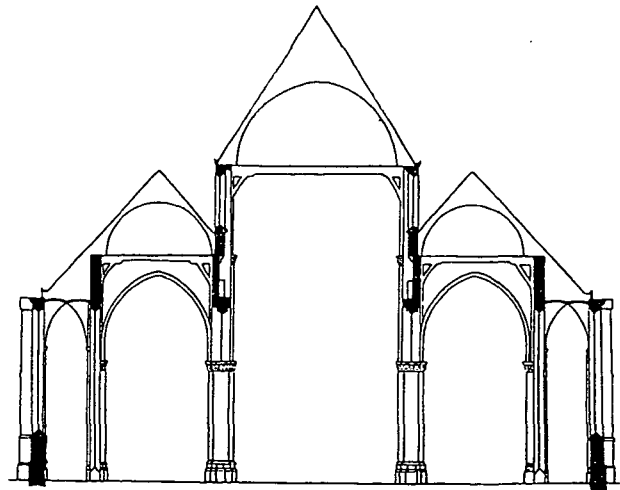
Na een hiaat in de rekeningen blijkt dat in 1407 een opvolger voor Rutger van Keulen werd gezocht. Het kerkbestuur 'ontbode' eerst Willem van Kessel 'die meester van 's-Hertogenbosch', daarna werd meester Aernt van den Doem 'ontboden'. Ook een onbekende meester Jonken werd van Den Haag naar Leiden geroepen 'om mit hem te spreken van ghehouwen stienwerck te maken'. Het kan een steenhandelaar zijn geweest.

De Utrechtse dombouwmeester Aernt Bruun kreeg de opdracht het 'coer voert up to maken'. Hij schakelde daarbij twee meesters uit Utrecht in, de beeldhouwer Willem van Boelre en de metselaar Willem Vinc. De laatste maakte de elf gewelven van de kooromgang. In 1413 was het koor klaar en

in 1417 werd mr Aernt opnieuw ingehuurd, waarna in een hoog tempo het schip werd opgetrokken.⁷

Te Dordrecht volstond men met een metselaar/steenhouwer van het niveau van appeleerder. Bij de Onze Lieve Vrouwekerk werd in 1422 Andries Morre aangenomen 'werzman te wesen ende meester van steenwerck ende maetselryen'. Hij moest 'der kercken wercke regieren ende daer wel toesien om haren orbaer te doen ende haren schade te scutten en waerscuwen den kerckmeesters bi tiden voer der kercken schade...'. Hij kreeg een vergoeding voor zijn huishuur en voor elke dag dat hij bij de kerk werkte het dagloon, 'soe men binnen der steden van geliken wercke dagelix gheeft'. Hij zou vrij wesen van 'heervaert' doch moest zijn verplichtingen tegenover het gilde nakomen. De overeenkomst gold 'siin leven langhe'. In 1430 daagde hij de kerkmeesters voor het gerecht omdat zij veel werk bij steenhouders in de stad lieten maken. De kerkmeesters werden verplicht om als zij in de stad 'harden steen' lieten houwen ook hem daarbij te betrekken.⁸ Waarschijnlijk bood de Dordtse kerk te weinig werk voor een goede positie en was Andries Morre er niet in geslaagd voldoende werk daarnaast te vinden.

Niet alleen in het Graafschap Holland, maar ook in het steenrijke Hertogdom Brabant was het voor de meesters van het steenwerk nodig verschillende werken tegelijk te bedienen. Die waren dan zowel adviseur voor de stad als voor de stedelijke parochiekerk. Zo verzorgde Jan Keldermans van 1424 tot zijn dood in 1445 de werkzaamheden voor de stad en de kerk te Lier. Daarvoor ontving hij een bedrag per jaar en een betaling per dag. Uit de kerkrekening van 1435 blijkt dat hij dat jaar 13 dagen voor de kerk had gewerkt en aanwezig was geweest toen de bogen van 'den grooten pyler' werden aanbesteed. Ook werd er een man naar Leiden gezonden om hem vandaar terug te roepen naar Lier. Te Mechelen had hij een soortgelijke positie en te Leuven werd hij in 1439 aangesteld als 'werzman' van de stad en de kerk.⁹

19. Rotterdam. Laurenskerk. Dwarsdoorsnede

Afb. 3. Doorsnede over het schip (noot 45 fig. 19). Laag middenschip en hoge zijbeukdaken.

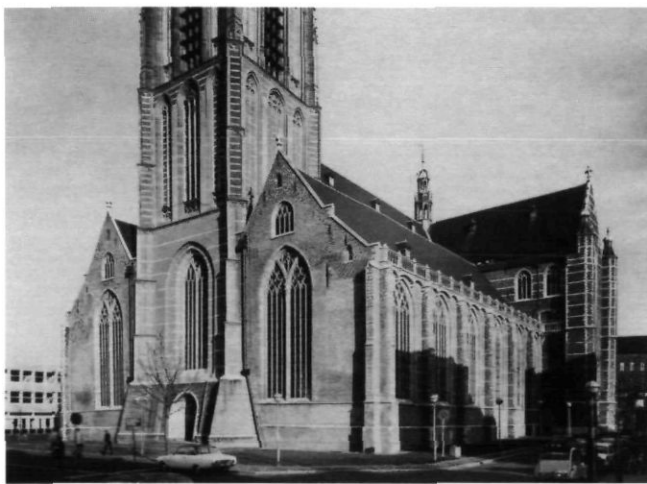
De vele adviseurschappen van Evert Spoorwater

'Meyster Evert van Veeweyden, die men heet Spoorwater' is de adviseerende meester waarvan het meest bekend is. In oktober 1439 werd hij te Dordrecht aangesteld als meester 'van der steenhouwinghe ende steenwerck'. Het contract lijkt sterk op dat van Andries Morre alleen het metselwerk wordt hier niet genoemd. Met 'steenhouwinghe' kan het werk bedoeld zijn dat op de bouwplaats of in de stad werd verricht, onder 'steenwerck' zal het gereed aangevoerde materiaal zijn verstaan. Mr Evert kreeg een jaarlijkse 'wedden' van twaalf 'ryders' en voor de dagen dat hij binnen de stad dienst deed zes stuivers. Ook hij moest raad geven over dat wat de kerk zou schaden en wat 'der kercken orbaer wesen sal'.

Van 1439 tot 1447 waren er berichten over werkzaamheden aan de toren.¹⁰ Daaraan zat echter geen steenhouwerk dat gereed zal zijn aangeleverd, zodat mr Evert daarvoor niet zal zijn aangesteld. Mogelijk kwam in 1439 een nieuw werk in zicht, de omgang van het koor. Dit zou grote hoeveelheden Brabantse steen vergen. Na de brand van 1457 kwam daar het gehele middenschip nog bij.

De standplaats van mr Evert was Antwerpen. Waarschijnlijk begon zijn loopbaan daar, niet geheel toevallig, ook in 1439. Hij zal daar zijn in dat jaar overleden voorganger Jan Tac zijn opgevolgd. Aan de O.L.Vr. Kerk - de parochiekerk voor de hele stad en na 1559 de kathedraal - werkte hij tot zijn dood in 1474. Mr Evert was afkomstig uit de natuursteenwereld en bij de Antwerpse kerk werkte men in zijn tijd aan de zuider zijbeuk van het schip.

Te Antwerpen ontbreken de kerkrekeningen van 1439 tot 1450. Daarna bleven er, met hiaten, vele bewaard.¹¹ Tussen 1450 en 1475 waren er 15-20 steenhouders en metselaars per jaar op het werk. Daarnaast leverden enkele handelaren gereed gemaakt steenwerk. Van 1435 tot 1465 verzorgde Jan Trappaert steen voor pilaren. Vanaf 1454 kwam Steven Elen

Afb. 4. Zuidwestkant (RDMZ 1970). Onderstuk toren 1449, tweede en derde geleding 1547, verzwaarde voet 1651. Westgevel zijbeuk 1461, zuidgevel herbouwd 1512. Zichtbare deel dwarsschip, 1500.

van Affligem in de rekeningen voor en vanaf 1459 de handelaar Goevaert de Bosscher. De Antwerpse rekeningen vermelden per jaar 260 tot 272 werkdagen. Het aantal dagen waarvoor mr Evert werd betaald liep uiteen van 148-248.

Bij een klein project in de omgeving van die stad werd mr Everaert Spoorwater in 1448 ingeschakeld. Een Antwerpse metselbaas, Jan van der Haseldonc, had een contract gesloten om een nieuw koor te bouwen aan de kerk van Vrasene. Daarin kwamen veel maten voor, een getekend ontwerp werd echter niet genoemd. De muren moesten aan de buitenzijde worden bekleed met goede steen uit Diedeghem, die meester Everaert Spoorwater 'bewisen' zal. Tevens werd een reeks natuurstenen onderdelen opgesomd van 'custbaeren steenen' die mr Evert ook moest keuren. Ook hier blijkt dat dat dorpskerken gebouwd werden door aannemers uit de stad en dat ook daar specialisten de steen moesten keuren.¹²

Naast zijn werk in en om Antwerpen kreeg mr Evert een groot aantal kerken in Holland en Zeeland onder zijn hoede. Hij werkte met vaste steenleveranciers en maakte twee familieleden tot ondermeesters of 'appeleerders'.¹³

Te Bergen op Zoom vermeldt de stadsrekening van 1442/43 "ghegeven meestern everaert der stad meester van andwerpen omme sijnen arbeit die hij gedaan heeft van den beworpen van den ommeganghe van den core en van zijnen coste te zamen met 1 peerd 37 sc.gr." De gevolgen van een brand van deze kerk in 1445 blijken uit de stadsrekening van 1446/47: "gegeven meester everairde die der kerken wercmeester is van dat hij den rentmeesters avys gegeven heeft van horen werken dit jaar 6 sc.gr". Ook wordt er een steenleverantie van 320 voet door "govert den busscher" afgerekend. In 1452 werd deze koopman met wijn ontvangen.

In 1446/47 worden enkele stadsmeesters van Bergen op Zoom genoemd: 'heytric der stad metsere' en een 'jacop der stad timmerman' In 1452/53 ontving de metselaar Jan Sporewater een daggeld en een jaarlijkse stadsrok. Mogelijk was dit een broer van mr Evert. In 1472/73 werd mr Evert geroepen om het gewelf in de toren te maken, omdat de orgelmaker niet verder kon. Jan Spoorwater had toen plaatsgemaakt voor Janne Sachtleven.¹⁴

Te Hulst werd mr Evert in 1450 met 2 £ gr. betaald "over sijn wedden die hi verdiende van den jaere". Hier trad Govert De Bosscher weer op als steenleverancier.¹⁵

Te Haarlem begon men in 1445 aan het dwarsschip van de Sint-Bavo: "Mr Eevaert steenhowder wonende tot Andwerpen onse meester van den Cruys werck hem gheloeft hebben wij kerckmeesters voer sijn wedden elkes iaers twalef gouden ridders". De belangrijkste steenleverancier was hier weer Jan Trappaert. Na 1460 namen Godevaert de Bosscher en Steven Elen ook hier diens werk over. Door dit behakte werk waren er slechts weinig steenhouders op de bouwplaats. De rekeningen geven slechts drie of vier namen, tezamen goed voor niet meer dan twee volledige manjaren.¹⁶ Na 1453 verschijnt een 'Hendrik die steenhouwer' bovenaan de kleine ploeg steenhouders. Vermoedelijk was dit de neef van mr Evert die na 1474 als appeleerder het werk voortzette.

Te Delft vermeldt de rekening van de Oude Kerk over

Afb. 5. Westvenster zuider zijbeuk (RDMZ.1970). Groot venster blijft onder de top, klein bovenvenster. Torenvoet met blinde tracering. Vernieuwde schippijler.

1446/47: "Item geven meester Ever van Antwerpen ter hueschheden 3 postelaten".¹⁷ Uit de rekening van 1447/49 blijkt dat er toen niet aan de kerk werd gebouwd. In de eerstvolgende, bewaard gebleven rekening uit 1452/53 werkten er vier tot zes steenhouwers een aantal weken aan de omgang van den toren. Dit werk stond onder leiding van een mr Herman, die betaald werd voor "gaen ende comen op den toirn due men die voy maecte". De rekening besluit: "Dits dat meester Harmen gedaen heeft roerende van der voey boven an den toorn".

De nu nog bestaande 'voij' of omgang van de torenspits te Delft is uitgevoerd in Bentheimersteen. Mogelijk heeft mr Evert deze bestendige steensoort ook te Antwerpen geïntroduceerd. In 1455 werd Jan Trappaert daar betaald voor 37 voet 'vechtsteen' voor de fialen. De naam zal zijn ontleend aan de Overijsselse Vecht waarlangs de Bentheimersteen naar de stapelplaats Zwolle werd vervoerd.

Te Gouda verdiende in 1450 bij de bouw van het raadhuis een "meester Harmen van wercken 24 pondt 9sc. groot". Hij staat met deze hoge betaling bovenaan in een katern van de rubriek 'metselen en steenhouwen' en zou de appeleerder

kunnen zijn.¹⁸ Dat de Delftse en de Goudse meester Harmen dezelfde zijn wordt aannemenlijk doordat enkele steenhouwers die te Delft aan de 'voeye' werkten, zoals Jan Coelman en Jan Keldermans, ook te Gouda werden vermeld. De bewerkte steen voor de voorgevel van het Goudse raadhuis was weer geleverd door Steven Elens van Afflichem.

Mogelijk werd Evert Spoorwater door de werkmeester van de Hollandse Grafelijkheid bij steenwerk geraadpleegd. Gouda was een belangrijke stad met een grafelijk kasteel. Dat laatste gold ook voor het nabijgelegen Schoonhoven dat in 1452 een stadhuis kreeg met eenzelfde natuursteengebruik en architectuur. Bij deze Hollandse grenssteden stopte de Brabantse invloed. In het Sticht kwamen dergelijke geheel met Gobertangersteen beklede muren evenmin voor.

Mr Evert ontving in 1452 te Middelburg als 'der stede meester' een betaling in verband met het 'maken' van het raadhuis. Tevens werd daar de metselaar van de Hertog van Brabant uitgenodigd "omme te onderwisen der stede, hoe zy oerduun soude gecrigen toet vleijschuse en der stede hallen".¹⁹ Een contract over de levering van gereedgemaakt steenwerk van de Sint-Bavo te Haarlem uit september 1470 bleef bewaard. Het werd door de kerkmeesters gesloten met steenleveranciers Steven Eelen van Affligem en Godevaert de Bosser.²⁰ Deze aannemers verplichtten zich zes 'pijlere' voor het nieuwe schip te leveren, met de scheibogen en de twee 'cruispilere'. De afrekening ging per voet hoogte van een pijler en van de binnenste lengte van een boog die opgebouwd werd uit een 'onderboghe' en 'eene nagaende boghe'. Bij de samengestelde pijlers op de kruising gold een voet dubbel, behalve daar waar deze hoger dan de gewone pijlers opgingen en slechts twee 'clysteren' behielden. Daar zouden ze weer voor één pijler tellen. Ook voor de kapitelen, die 'dubbel gheloofte' moesten zijn, en de basementen werd een prijs per voet hoogte opgegeven.

Het aantal stenen per laag van de pijlers zou vijf stuks bedragen. De steen moest afkomstig zijn uit de 'putte van Afflegem' en de overdracht van het materiaal zou te Antwerpen plaats vinden. De keuring van het materiaal moest geschieden door "meester Everarde Sporwater ofte andren dies hen verstaen". Voor Pasen van het jaar daarop zou een enkele pijler en een kruispijler met bogen worden geleverd. Bij enkele onderdelen werd verwezen naar 'borderen', die de steenhandelaar meekreeg. De borderen moesten zowel bij de groeve, als - ter controle - op het werk aanwezig zijn. Zij kunnen zowel door de leveranciers zijn voorgesteld als door de mr Evert zijn voorgeschreven.

Bij de kerk van Den Briel waaraan men in 1462 was begonnen blijkt Godevaert de Bosscher weer de steen te leveren.²¹ De vormgeving sluit geheel aan bij mr Everts werk.

In 1473 was mr Evert in Veere in verband met de bouw van het raadhuis. Aangezien het voor een opdrachtgever voordelig was bij twee soortgelijke werken met één meester te werken is dit een aanwijzing temeer dat mr Evert ook als meester van het steenwerk bij de kerk kan worden beschouwd. De drijvende kracht achter beide bouwwerken was Hendrik van Borssele, heer van Veere en Vlissingen.

De Utrechtse dombouwmeesters als adviseurs van steenwerk

De bouwmeesters van de Utrechtse Dom waren mogelijk in hun optreden in Holland en Zeeland beperkt doordat het Sticht en de Bourgondische landen, verschillende bestuursgebieden waren. Bovendien hadden zij geen grote steenleveranciers achter de hand zoals de Brabantse meesters. Toch traden zij in Holland op als adviseur voor steenwerk en werkten dan samen met de Brabantse groothandel.

Bij de Pieterskerk te Leiden werd in 1407 de Dombouwmeester Aernt Bruin als adviseur gekozen. Hij maakte in 1417 een aanvang met de bouw van het schip, dat tien jaar later werd voltooid.²² Een datering die onlangs dendrochronologisch werd bevestigd.

Te Delft begon men in 1412 aan de fundamenteën van het schip van de Nieuwe Kerk en in 1420 aan de opbouw ervan. Dit lijkt zozeer op het Leidse kerkschip, dat Aernt Bruin hier ook adviseur zal zijn geweest. In beide gevallen werden pijlers uit de Brabantse steenhandel toegepast. Van middenschipswanden in Brabantse trant was geen sprake. In 1428/29 werd het nieuwe schip te Delft onder de kap gebracht. "Ende dat blote tymmeren mittet sagen coste alleen 348 Philips gouden schilden". Deze afrekening in één post doet vermoeden dat ook het houtwerk in aangenomen werk was uitgevoerd.

In 1453 werd bij deze Delftse kerk de eerste steen gelegd voor de omgang van een nieuw koor. Na twee jaar metselen was het muurwerk één roede boven de grond, waarna men het liet staan tot 1460 om te 'bestorven'. In 1465 was de omgang klaar en kon met het hoogkoor worden begonnen. Rijke families betaalden toen, alleen of met z'n tweeën of drieën, een pijler. Op dat moment was een bouwmeester nodig om "dy pylairs te funderen van den nyeuwen choor also dat mitten trans accorderen soude. Ende tot deze wercke wort angenomen meester Jacob van der Burch, meester ten Doem t'Utrecht om dit werck te ordineren".²³

De middenbeuk werd gebouwd volgens het model van de steenhandel rondom mr Evert Spoorwater. De taak die hier voor Jacob van de Borch was weggelegd, beperkte zich tot het regelen en controleren van het steenwerk.

De Rotterdamse Sint-Laurenskerk en het steenwerk

Nu hierboven de structuur van de steenhandel in kaart is gebracht kan worden gezien welke plaats de Rotterdamse Sint-Laurens daarbinnen inneemt. Schriftelijke gegevens ontbreken nagenoeg. Slechts enkele besluiten van de stedelijke vroedschap over de kerkbouw bleven bewaard.

De voorloper van het gebouw zal op de plaats van het huidige koor hebben gestaan. Noch de archieven, noch de vondsten bij de herbouw van de stad hebben aanwijzingen opgeleverd die aan deze voor de hand liggende veronderstelling doen twijfelen. Bij de restauratie kon niet zo diep worden gegraven dat er nog resten van een ouder gebouw onder de zware funderingen van de huidige muren werden aangetroffen.

Wel kwamen tijdens het werk enkele stenen van een pijler

Afb. 6. Zuider zijbeuk (RDMZ 1970). Links in steen overwelfde zijkapellen met bogen van tufsteen. Daarboven doods muurvlak met stijlen. Tongewelf in de kapconstructie.

van een ouder gebouw voor de dag. In de oostmuur van de noordelijke transeptarm kwam in 1954 een gedeelte van een oud kapiteel aan het licht dat in het bezit was van twee krulvormige bladmotieven. Het moet, direct na de sloping van de oudere kerk, in de muur boven de kruisingspijler zijn gebruikt als houvast van een zware ankerstaaf.

Bij de vernieuwing in 1958 van de zijkanten van de vensters van de kapellen aan de noordzijde van het koor kwamen meer stukken van deze ledestenen pijlers te voorschijn en een tweede stuk van een kapiteel (afb.1).²⁴ Aangezien dit materiaal van een oude pijler te Rotterdam werd gebruikt op het moment dat de oudere kerk moet zijn gesloopt is het waarschijnlijk dat het van daar afkomstig was.

Deze vondsten tonen een late en provinciale variant van de Noord Franse kapiteelvorm uit de 13de eeuw. Daarbij vormen naar binnen gekrulde bladen de overgang van de ronde schacht naar de achtkante dekplaat. Dit soort kapitelen en pijlers werd van uit Doornik door de steenhandel naar het noorden geëxporteerd.²⁵ De Sint-Goedele te Brussel en de Sint-Janskerk te Gent, (sinds 1559 de Sint-Baafskathedraal), tonen jongere voorbeelden van deze kapiteelvorm. Deze zijn uitgevoerd in Ledesteel.²⁶

Voordat meer voorbeelden bekend zijn lijkt het Rotterdamse

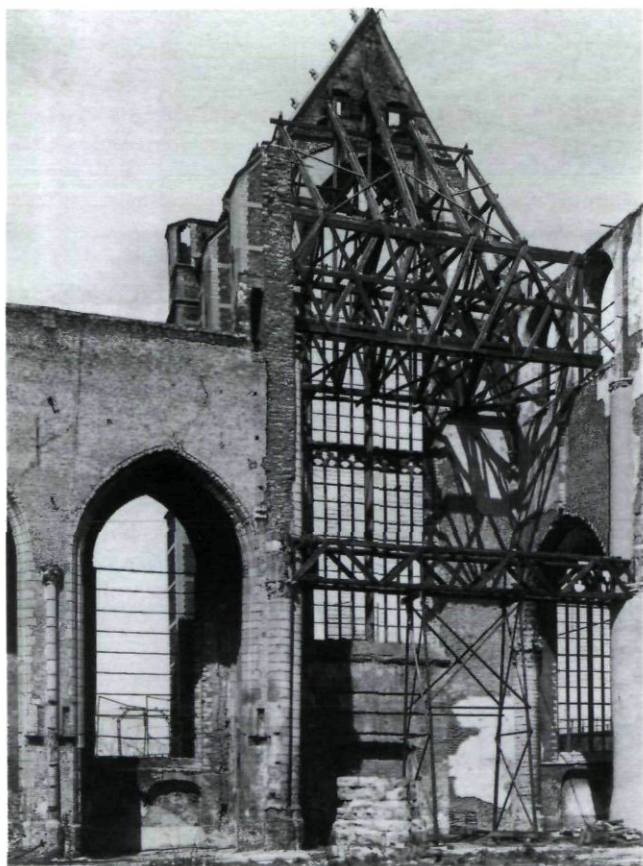
fragment te dateren uit de eindfase van dit handelsproduct, in het begin van de 14de eeuw. Het is het eerst bekende voorbeeld van een kerkpijler uit de Brabantse steenhandel.

De vroegste vermelding van bouwwerkzaamheden aan de oudere kerk dateert van 17 juli 1394. Toen gaf de Graaf van Holland een vrijgeleide aan Pieter Blankaert en Jan Ouden zoon om met vier knechten aan de kerk te Rotterdam te 'timmeren'. Dit verlof gold tot Bamisse (1 oktober) of tot vier dagen na intrekking ervan.²⁷

De toren als begin van een nieuw kerkgebouw (±1450)

Kort voor 1450 moet men ook te Rotterdam zijn begonnen tot met het bouwen van een nieuwe kerk. Het werk begon met de toren, die tevens was bedoeld als toegangsportaal voor de nieuwe kerk. In dit modderige gebied moest een dergelijk bouwwerk diep worden gefundeerd, hetgeen alleen kon als het tijdens de bouw vrij stond.

Het benedendeel van de toren was voor de ondergang der stad in 1940 het oudste nog bestaande bouwwerk. Bij het herstel van na 1950 werd zowel de binnen- als de buitenzijde grotendeels vernieuwd. Een gedenksteen in het inwendige

Afb. 7. Kapellen noordzijde en westmuur dwarsschip (RDMZ 1950). De tufsteen van de bogen doorstond de brand, de ledesteen in de top niet. Het in 1497 herbouwde dwarsschip gaf zettingen in de kapellen.

vermeldt dat aan de vooravond van hemelvaartdag 1449 een begin werd gemaakt met het graafwerk voor de fundering. Dergelijke kroniekachtige opschriften kwamen meer voor in de 15de eeuw.²⁸

De houten fundering waarop het metselwerk werd aangelegd, lag vijf meter onder het toenmalige maaiveld, dat wil zeggen zes meter onder het huidige straatniveau. Daar bevond zich een roosterwerk van zware balken van beukenhout waarbinnen korte paaltjes waren geheid.²⁹

De grote boog waarmee de toren aan de oostzijde naar de kerk opende, wijst erop dat men van plan was een hoge middenbeuk te bouwen. Bij de kort daarop door het kerkschip ingesloten muurgedeelten bleef de oorspronkelijke afwerking nog bewaard. De spekbanden waren van Gobertangesteent uit gebieden ten oosten van Brussel. De decoratieve onderdelen van de toren, zoals de lijsten en boogfriezen aan de steunberen waren van Ledesteen. De bakstenen blindtraceringen aan de noord- en zuidzijden werden door spekbanden doorsneden.

Deze afwerking maakt duidelijk dat de toren opzij vrij moest blijven. Doch met de bouw van de zijbeuken in 1461 werden deze zijden reeds ingebouwd. Daarbij werd het bovenste deel van de traceringen aan het oog onttrokken. Doordat bij de herbouw een andere gootconstructie werd toegepast zijn die nu, na 500 jaar, geheel te zien (afb. 4). Een mogelijk voorbeeld voor de Rotterdamse toren lijkt de geheel met tufsteen beklede toren van Tiel. Men was daarmee in 1420 begonnen, maar het bouwwerk stortte in, waarop men in 1440 opnieuw begon.³⁰ Aan deze toren kunnen enkele ook te Rotterdam voorkomende elementen zijn ontleend, zoals de overhoekse steunberen en de cirkels met visblaasmotief in de blindtraceringen.

In plaats van een volledige bekleding met tufsteen koos men te Rotterdam voor baksteen met speklagen, een decoratieve vorm die in de 15de eeuw opkwam. Andere vroege voorbeelden daarvan zijn het koor van de kerk van Geertruidenberg, het koor van de kerk te Brouwershaven en de toren van de Zuiderkerk te Enkhuizen. Bij deze toren, die ook uit 1450 heet te zijn, doorsnijden de spekbanden de blinde traceringen, die verwant zijn aan die van Tiel en Rotterdam.

Bij veel torens overheerste de baksteen en kwamen geen grote partijen behakt steenwerk voor. Wel werd paramentwerk van tuf of Gobertangesteent toegepast, maar dat konden metselaars ook wel aan. Een aparte adviseur voor het steenwerk was bij torens zelden nodig. Zij lijken meestal te zijn ontworpen en uitgevoerd door meester-metselaars. Waarschijnlijk werd het onderste deel van de Rotterdamse toren gebouwd door een aannemer uit Utrecht of uit het rivierengebied. Invloed van de Brabantse steenhandel is er niet aan te ontdekken (afb. 4 en 5).

Het steenwerk van het schip van de Sint-Laurens (±1460)

Ter voorbereiding van de kerkbouw was overleg nodig met het Hoogheemraadschap Schieland. Op 15 februari 1461 werd een overeenkomst bekrachtigd waarbij de waterlopen

door en om het kerkterrein konden worden gedempt en een sluis onder de Hoogstraat mocht vervallen.³¹ Daarover moet echter al voor het begin van de torenbouw overeenstemming zijn bereikt. Het is mogelijk dat men reeds voor 1461 met de fundering van het schip was begonnen. Vermoedelijk hebben de kerkmeesters de opzet van dit eerste deel van de kerk gekozen in overleg met hun meester metselaar. Een meester voor het steenwerk was nog niet direct nodig.

Door de groeiende welvaart konden steeds meer burgers een graf binnen de kerk betalen, waardoor brede zijbeuken lonend werden. Ook de gilden en broederschappen waren rijker en konden zich een aparte zijkapel veroorloven. Naast de middenbeuk kwamen nu brede beuken met reeksen zijkapellen. Bij enkele nieuwe stadskerken in de buurt, zoals de O.L.Vr. Kerk te Dordrecht (± 1408)³² en de Delftse Nieuwe Kerk (1412) waren reeds zijbeuken met zijkapellen gebouwd. Ook werden de zijbeuken vaker langs de torens doorgetrokken, zoals te Tiel in 1440 en te Den Briel in 1462. Te Rotterdam ging men daar in 1461 ook toe over.

De grote diepte waarop de fundering werd aangelegd, vergde veel metselwerk. Het moet enkele jaren geduurd hebben voordat de opbouw kon beginnen.³³ Omstreeks 1463 moet men een meester voor het steenwerk hebben gezocht, die de aanvoerlijnen regelde voor tufsteen uit de Eifel en Ledesteen uit Brabant.

De tufsteen diende voor het inwendige van de zijkapellen. Daartoe behoorden de grote bogen naar de zijbeuken, de vier hoekkolonnetten in elke kapel, de daarbij aansluitende gewelfribben en de blindtraceringen in de kapelwanden. Voor zover bekend werd tufsteen nooit in bewerkte vorm geleverd, maar bij het bouwwerk behakt. Mogelijk speelde de wens om zoveel mogelijk werk binnen de stad te laten verrichten mee bij de keuze van dit toen ouderwetse materiaal.

Daarnaast was er een veel grotere partij bewerkte Brabantse steen nodig. Daartoe behoorden de omljstingen van de vensters, de kolonnetten van de zijbeuken, en vooral de natuursteen voor de wanden van het middenschip. Dit laatste deel ging in 1940 geheel verloren. Slechts het onderste deel van de pijlerbasementen onder de verhoogde vloer bleef bewaard. Dit is van Ledesteen en daarmee staat vast dat de Sint-Laurens in het bezit was van middenschipwanden uit de Brabantse steenhandel. Die waren toen sinds kort in de mode.

Deze bestellingen maakten het aanstellen van een adviseur voor het steenwerk onvermijdelijk. Vermoedelijk ging de keuze slechts tussen Evert Spoorwater en Jacob van der Borch. Beiden waren op dat moment werkzaam in de onmiddellijke omgeving van Rotterdam. De eerste aan het middenschip van de Dordtse kerk, de tweede aan het koor van de Nieuwe Kerk te Delft. Te Rotterdam kwam de vorm van de kapitelen en de doorlopende natuursteenband boven de grote bogen overeen met soortgelijke elementen in het koor van de Nieuwe Kerk te Delft. Dit maakt een keuze voor Jacob van der Borch waarschijnlijk, temeer waar in de kerken van Evert Spoorwater nimmer gebruik werd gemaakt van tufsteen. Voor een meester van de Utrechtse Dom lag dit materiaal meer voor de hand.

Waarschijnlijk heeft de nieuw aangetrokken meester van het steenwerk een verandering in het bouwplan voorgesteld. Het is namelijk de vraag of in de oorspronkelijke opzet een dwarsschip op de huidige plaats was voorzien. Bij sommige middelgrote stadskerken ontbrak dit. Zo sloot het in 1417 begonnen schip van de Leidse Pieterskerk zonder dwarsschip tegen het juist voltooide koor aan. Ook bij de kerken van Schiedam en Gouda ontbrak toen een dwarsbeuk.

Te Rotterdam toont het muurwerk van de oostelijke zijkapel aan de noordzijde aan de kant van het huidige dwarsschip een nis zoals ook de overige zijkapellen bezaten (afb. 2 bij C). Men lijkt van plan te zijn geweest de reeks kapellen verder naar het oosten door te trekken. Bij de levering van het steenwerk heeft men echter rekening gehouden met de aanleg van het dwarsschip op de huidige plaats, zoals de hoekkolommen van het middenschip aangeven. Het mogelijk toen ingevoegde dwarsschip voorzag in een groot aantal dure graven en bood plaats aan enkele aanzienlijke altaren.

Bij dit zwaarste gebouw dat te Rotterdam was verrezen, waren zettingen te verwachten. Men laste daartoe rustpauzen in zodat het muurwerk kon besterven. Wanneer de zakkingen zich spoedig openbaarden, kon men nog gedeelten slopen en opnieuw bouwen. In minder ernstige gevallen kon men volstaan met de bovenbouw te lood op te metselen. Een dergelijke rustpauze kan zijn voorgekomen bij de reeks zijkapellen aan de noordzijde. Daar zijn de toppen van de grote bogen naar de zijbeuk in Ledesteen uitgevoerd in plaats van in tufsteen (afb. 7). Mogelijk heeft men de middenbeuk van het schip voorshands niet hoger opgetrokken dan tot boven de loopgang onder de vensters en daar een tijdelijke kap geplaatst. Wanneer het schip in één keer zijn volle hoogte had gekregen zou bij zakkingen ook de lichtbeuk zijn ontwricht. Het kwam vaker voor dat men op dit punt stopte. Bij de Hooglandse kerk te Leiden is de lichtbeuk van het schip nooit aangebracht, hoewel de aanzetten ervoor aanwezig zijn.

Bij de afwerking van een kerkgedeelte werden zoveel mogelijk vaklieden uit de stad en omgeving betrokken.³⁴ Daarvoor leenden zich de venstertraceringen die pas heel laat werden geplaatst. Uniek voor de Sint Laurens waren de oorspronkelijke, in zandsteen uitgevoerde raamtraceringen die tot de brand van 1940 nog compleet aanwezig waren. Zij zijn bij de restauratie in oude vorm vernieuwd. Er waren verschillende modellen naast elkaar gebruikt, die door de meester van het steenwerk zullen zijn bedacht. Van Jacob van der Borch is bekend dat hij in aangenomen werk traceringen voor parochiekerken in Utrecht maakte.³⁵

De blindtraceringen in de tussenmuren van de zijkapellen zijn simpeler van vorm. Zij werden tegelijk met het muurwerk uitgevoerd en lijken het werk van de meester metselaar. Dit model werd door de hele kerk aangehouden (afb. 9, rechtsboven)

De beeldhouwde kapitelen boven de kolonnetten van de zijbeuken waren eveneens uitgevoerd in zandsteen. Slechts twee stuks in het westelijke eind van de noorderzijbeuk, hebben de verwoesting overleefd. De andere zijn bij herbouw gekopieerd naar afgietsels uit 1878.³⁶

Het schipgedeelte zal met een tijdelijke afsluitwand in gebruik zijn geweest toen op 8 september 1472 een nieuw hoofdaltaar werd opgesteld dat gewijd was aan Laurentius, Maria Magdalena en Stephanus.³⁷

De houten tongewelven van de zijbeuken

Bij de bekapping en de houten gewelven was de meester timmerman de voornaamste werkman. De 15de-eeuwse basilicale stadskerken in Holland werden vaak uitgevoerd met een houten overwelling in de middenbeuk. Aangezien daarbij de tongewelven in de kap werden aangebracht, kon het muurwerk van het middenschip lager zijn. Ook dat verminderde het gewicht en daardoor konden de pijlers slanker worden dan bij een overwelling in steen.

De zijbeuken van kerken met houten tongewelven in het middenschip werden bij voorkeur in steen overwelfd. Er zijn

Afb. 8. Zuidwand hoogkoor (RDMZ 1950). Stenen skelet van pijlers en muurdammen, met loopgang van natuursteen. Dun muurwerk en vensters in de bovenste bogen. Op achtergrond zijkapellen en dwarsschip.

slechts twee andere kerken bekend waarbij de zijbeuken met reeksen zijkapellen houten tongewelven kregen. Het waren de in 1834 gesloopte Noord-Munsterkerk te Middelburg³⁸ en de kerk van Vlissingen. Te Rotterdam is men van een dergelijke opzet uitgegaan (afb. 3 en 6). Er zijn in het gebouw geen aanwijzingen gevonden waaruit bleek dat men op enig moment aan stenen gewelven voor de zijbeuken heeft gedacht. Men kende de ondergrond voldoende om te weten dat dit niet kon. Zelfs met houten gewelven moest de zuider zijbeuk na vijftig jaar worden herbouwd.

Zijbeuken en zijkapellen werden overspannen door één dak. Het onderste gedeelte daarvan, boven de zijkapellen, was een schuin oplopend dakvlak. Daardoor kwam de basis van het gedeelte boven de zijbeuk - en daarmee het tongewelf - hoog te liggen. Dit was de gebruikelijke dakvorm van pseudo-basilicale dorpskerken. Deze eenvoudige dakvorm leende zich voor een aanbesteding en was dus de goedkoopste. Er zaten echter in de Rotterdamse situatie grote nadelen aan.

Door de hoge ligging van de tongewelven kwam er boven de bogen aan weerszijden van de zijbeuk een dood stuk muurwerk, dat alleen werd geleed door de muurstijlen van de gebinten (afb. 6). Er waren betere oplossingen bekend, met reeksen dwarskapjes. Deze kwamen voor bij belangrijke kerken als de Nicolaaskerk te Kampen en de O.L.Vr. Kerk te Antwerpen, met stenen gewelven eronder. Zij konden ook met houten gewelven worden uitgevoerd, zoals te Gouda, maar dat was gecompliceerd en dus duur.

In de westelijke gevels van de zijbeuken, ter weerszijden van de toren, werden de grote vensters niet, zoals gebruikelijk was, tot in de topgevel doorgetrokken. Zij bleven lager en in de top kwam een klein venster. Waarschijnlijk wilde men de top niet te veel uithollen omdat dan de zettingen van de toren telkens tot nieuwe scheuren zouden leiden. (afb. 4 en 5).

De definitieve vorm van de koorpartij (1488)

De afwerking van het schipgedeelte en de eerste werkzaamheden aan het koor kunnen naast elkaar hebben plaatsgevonden onder leiding van een meester metselaar/ steenhouwer of appeleerder. Men kon daarbij om de nog bestaande oudere kerk heen bouwen.

Het koorgedeelte dat zo zichtbaar aan de Rotte grensde werd rijker uitgevoerd dan het schip. De buitenmuren werden voorzien van spekbanden, het plint werd bekleed met Gobertangestein en er kwam een boogfries voor een balustrade. In de zijkapellen werd nu geen tufsteen meer gebruikt maar Baumbergersteen uit Westfalen, of een daaraan verwante soort. Deze steen zal te Rotterdam zijn behakt en dat verklaart dat hier stukken van de oudere pijlers kon worden verwerkt.

Nadat het dwarsschip en drie traveeën van de zijbeuken aan noord- en zuidzijde tot een zekere hoogte waren opgemetseld kwam de definitieve vorm van de koorluiting aan de orde. Op dat moment stond men voor de bestelling van de grootste partij natuursteen van het hele werk. Daarbij was opnieuw een meester voor het steenwerk nodig, die een belangrijke stem in het kapittel kreeg.

De nieuwe start werd vastgelegd op twee gedenkstenen die oorspronkelijk waren geplaatst aan de buitenzijde van de kooromgang. De eerste steen, uit 1488, vermeldde dat toen 'desen trans' werd geheid. In 1491 werd volgens een tweede gedenksteen, het 'hoechchoer geheid en gefondeert'.³⁹ Deze stenen oorkonden waren de tegenhangers van de gedenksteen in de toren, die het begin van de nieuwbouw memoreerde.

De fundering van de buitenmuur van de omgang en die voor de vijf kolommen van de koorluiting waren aan elkaar gekoppeld en tegelijk aangelegd. Zij lagen hoger dan de funderingen van de zijkapellen en bestonden uit roosterwerken van zware balken, waarbinnen paaltjes waren geslagen. Waar de funderingen van de muur van de omgang en die van de laatste kapel van de noordelijke zijbeuk samenkwamen, bleek dat men aanvankelijk op een andere aansluiting had gerekend.⁴⁰ Toen men daar met de reeks zijkapellen stopte verwachtte men, blijkens een niet gebruikte aanzet, dat de omgang zou aansluiten op de wand tussen zijkapellen en zijbeuk. De omgang zou dan even breed zijn geworden als de zijbeuken.

In 1488, toen het steenwerk werd besteld en een nieuwe adviseur zijn intrede moet hebben gedaan, koos men voor een smallere omgang. Een soortgelijke oplossing bestond toen reeds bij de Oude Kerk te Amsterdam en de O.L.Vr. Kerk te Harderwijk. Door de versmalling van de omgang te Rotterdam werd het dak ervan lager en kwam de koorlantaarn in zicht. De bredere zijbeuken werden nu met topgevels afgesloten (afb. 10). Inwendig rustten deze eindgevels op bogen die werden opgevangen op de twee afwijkende pijlers op de grens van het rechte koorgedeelte en de sluiting. Daaruit blijkt dat op het moment van de bestelling van het steenwerk de versmalling van de omgang vast stond.

Na de plaatsing van de zuilen van het hoogkoor, zal men verder zijn gegaan met het dwarsschip. De reeds uitgevoerde gedeelten van de dwarsschipgevels bleken inmiddels zo verzakt dat een verdere opbouw niet meer mogelijk was. Een bericht uit 1497 meldt dat 'tcruyswerc van de kerc' aan de noordkant werd afgebroken tot op het fundament. Het werd vervolgens twee of drie stelingen (3 of 4,50m) hoger opgehaald dan voordien, tot boven de eerste brugstaaf van het grote venster toe.⁴¹ Tegelijk daarmee werd de zijkapel die er aan de oostzijde aan grensde afgebroken en ruimer opgebouwd. De vernieuwde kapel werd met een grote boog naar het dwarsschip geopend (afb. 2 bij B).

Een jaar later, eind 1498, besloot de vroedschap de overeenkomstige kapel aan de zuidzijde te vergroten "gelyck als 't aend de noordsijde is" (afb. 2 bij A). In het muurwerk van de vergrote kapellen werd een inkassing voor een overwelfing in steen gemaakt. Ten slotte koos men voor een houten tongewelf in de kap. Dat kwam zo hoog te liggen dat het vanuit de kerkruijme niet te zien was. Van buiten verraadde het zich door een topgevel met venster. Dit kreeg in tegenstelling tot de overige vensters in de kerk een bakstenen tracering in metselaarstrant.

Bij het zuidelijke dwarsschip werden twee aangrenzende zijkapellen van het schip wegens verzakking vernieuwd (afb. 1

Afb. 9. Noorderzijbeuk koor (RDMZ 1970). Gezicht door dwarsschip maar het westen. Links pijlers, rechts geprofileerde bogen.

bij E). Op 3 april 1500 werd dit in de vroedschap ter sprake gebracht en vastgesteld dat het nieuwe fundament moest worden uitgevoerd "bij rade ende guetduncken van ijsbrant claeszn, die timmerman ende huych die metselaar... behoudelic datmen geen cost sparen en sal int fundament metselen ende dat wel besorgen".⁴² Dit zullen de meesters van het timmeren metselwerk zijn geweest. De meester van het steenwerk was hierbij niet nodig.

De herbouw aan noord- en zuidzijde hebben van de eerste aanzet van het dwarsschip weinig overgelaten. In de zuidelijke dwarsschipgevel was de dorpel van de oude ingang nog aanwezig. Deze lag 1.75 meter onder het straatniveau van 1940. De dorpel van de ingang van de zuidwestelijke traptoren lag hier een halve meter onder de straat. In korte tijd moet de eerste aanleg van dit dwarsschip ongeveer een meter zijn gezakt. Ook blijkt eruit dat de hoektorens uit de herbouw van ±1500 stammen. Aan de noordkant lag de dorpel van het in zijn geheel herbouwde dwarsschip slechts een halve meter onder het straatpeil.

Het einde van deze grote bouwfase ligt vast. In 1511 schonk de stad een leiendak en in de jaren 1510-1513 werd het hoogkoor beglaasd.⁴³ Het jaar van de voltooiing werd

vastgelegd in de top van de zuidelijke dwarsschipgevel door twee stenen: Anno 1513. Daarmee gingen de kroniekachtige opschriften van daarvoor over in jaartalstenen, zoals die in de 16de eeuw ook aan woonhuisgevels gaan voorkomen.

De afronding van het project en de architectonische mode

De herziene opzet van het koor met smalle omgang, de toevoeging van de zijtorens aan de dwarsschipgevels en de vergroting van de westelijke zijbeukskapellen kunnen met elkaar samenhangen. Deze veranderingen moeten ±1490 zijn bedacht toen de grote bestelling voor natuursteenwerk plaats vond. Een nieuwe meester van het steenwerk zal adviezen hebben gegeven over de afronding van het project.

Door, op enkele details na, vast te houden aan de vormgeving van het schip werd de binnenruimte een eenheid, hetgeen voor een stadskerk zeldzaam is (afb. 9). Aan de buitenzijde werden dwarsschip en koor een samenhangend geheel en daarmee een van de mooiste koorpartijen in Holland (afb. 10).

De vraag welke meester hierbij een rol kan hebben gespeeld stelt de architectonische landkaart van dat moment aan de orde. Na de dood van Evert Spoorwater en Jacob van der Borch in ±1474 groeiden Anthonis Keldermans en Cornelis de Wael uit tot de belangrijkste meesters voor het steenwerk. Omstreeks 1490 waren zij op hun hoogtepunt. Beiden beschikten over een rijker vormenarsenaal dan hun voorgangers.

De Wael, afkomstig van de kathedraal van Luik heeft mogelijk van 1468-1473 aan de Sint-Jan in Den Bosch gewerkt.⁴⁴ In 1474 volgde hij Jacob van der Borch op te Utrecht. Onder zijn leiding verrees het schip van de Dom en veel van de vormen daarvan zijn terug te vinden in de dwarsschipgevels van de Hooglandse Kerk te Leiden.⁴⁵ De kerk te Goes heeft een soortgelijke, maar iets eenvoudiger transeptgevel.

Anthonis Keldermans nam geleidelijk de plaats in van mr Evert zonder een leerling of opvolger te zijn. Hij was breder van aanleg en hield hij zich ook bezig met de productie van inventarisstukken. Die konden niet aan de groeven worden besteld, maar werden in ateliers gemaakt. Waarschijnlijk werkte hij daarbij samen met enkele familieleden. Verder werd hij in korte tijd de werkmeester van de hoge adel.

Te Bergen op Zoom was men bij de dood van mr Evert in 1474 bezig aan de inrichting van het koor, waarbij mr Joost uit Breda het altaar verzette en een gestoelte maakte.⁴⁶ Andries Keldermans en zijn zoon Anthonis leverden een oxaal. In 1488 maakte Anthonis voor dit pas voltooide gebouw een ontwerp voor een nieuwe koorpartij. Dat werk werd bijna voltooid, maar is nooit in gebruik genomen en werd later gesloopt.⁴⁷

Anthonis Keldermans werd te Bergen op Zoom de bouwmeester van de heer, de stad en de kerk. Bij het Markiezenhof werd daar, naast enkele bijzondere onderdelen waarmee Anthonis te maken had, vooral handelsgoed toegepast. De afrekening van het steenwerk voor de grote trap moest hij 'overzien'.⁴⁸ Ook gaf hij adviezen over de getijmolen en de

verbetering van de haven. Te Wouw werd hij door de Heer van Bergen betrokken bij de bouw van het kasteel en kerk, van de kerk van het nabijgelegen Steenberg was hij de meester.

Te Veere deed zich op kleiner schaal eenzelfde situatie voor als te Bergen op Zoom. Eind 1479 werd door Wolfert van Borssele en de kerkmeesters van de O.L.Vr. Kerk te Veere een contract gesloten met Anthonis Keldermans. Daarbij nam de laatstgenoemde aan "voirt te ordineren die nyen kercke ter Veere ende meester dair of te zyn". Hij kreeg daarvoor zoals gebruikelijk een jaargeld en een dagloon.⁴⁹

De grote capaciteit van de steenhandel blijkt te Alkmaar, waar mr Anthonis in mei 1497 ook adviseur werd. Hij toog met de kerkmeesters naar Dendermonde waar vier pilaren en vier bogen werden besteld.⁵⁰ Na 1501 komt hij daar in de rekeningen niet meer voor. Waarschijnlijk was toen het grote steenwerk van het schip voltooid. Kleinere onderdelen van het bouwwerk werden aan leveranciers in Zwolle en Kampen uitbesteed en uitgevoerd in Bentheimersteen.

Bij decoratief werk aan de buitenzijde werd omstreeks 1500 veel Bentheimersteen gebruikt. Daarbij werd geen werk aan de groeven gehakt. De decoratieve onderdelen kwamen op de bouwplaats tot stand en werden vaak gecombineerd met een muurbekleding van Gobertangesteent.

Delft is de dichtste bij Rotterdam gelegen stad waar veel van de kerkbouw bekend is. Het was een andere wereld. De kerkmeesters van de Nieuwe Kerk besloten in 1484 de lantaarn van de toren één roede (ca. 3,60 m) te verhogen. Zij "ontboden een meester stienhouder uut Brabant daer si raedt of namen ende lietent voirs. werc besien ende hebben also in Brabant besteet een deel wercx van harden orduyn gehouden". Na twee jaar kwam deze steenzending aan en het leek

Afb. 10. 'De Grootte of St. Laurenskerk der Stad Rotterdam' (Gravure L. Brasser 1776). Toestand tussen 1621-1644, naar oudere tekening. Boeiende compositie van dwarsschip en koorpartij.

Afb. 11. Rotterdam, Grote of St. Laurenskerk, ansichtkaart Trenkier Co, Leipzig 1906.

zoveel dat men de toren niet met dat gewicht durfde te belasten. Pas in 1494 gaf men Pouwel Jansz, de grafmaker van de kerk en tevens steenhouwer/metselaar, daartoe opdracht. Deze moest een aantal werklieden aantrekken om dit werk te voltooien, hetgeen met Bentheimersteen geschiedde.⁵¹

Bij de Oude Kerk te Delft liet men in 1510 twee werkmeesters komen in verband met de plannen voor de uitbreiding van het koor. De eerste, Anthonis Keldermans, won het pleit. Zijn concurrent was Jan Poeyt, een jongere en minder bekende meester die toen te Alkmaar werkzaam was.⁵²

Bij de Nieuwe Kerk te Delft werd in 1512 eveneens een dwarsschip en zijkoor gemaakt. Daarvoor werd een contract gesloten met de 'appeleerder' Pouwel Jansz.⁵³ Die moest zich richten naar het plan van Anthonis Keldermans en kreeg tot taak 'die steen te breken totter kercke profyt'. Dit kloven van de steen was een verantwoordelijk werk. Uit de kleinere blokken moesten de onderdelen met zo min mogelijk verlies gehakt kunnen worden.

Rotterdam had geen boodschap aan de Leidse of Delftse decoratiezucht uit de koker van De Wael of Keldermans. Bovendien bevorderden de altijd op de loer liggende verzakkingen de praalzucht niet. Geleidelijk waren er meer meesters met kennis van natuursteen gevormd dan er bij de bouw van het schip in ±1463 waren. Van deze minder vooraanstaande vaklieden is weinig bekend, maar in die groep zal de meester moeten worden gezocht die ±1488 voor het steenwerk werd aangetrokken.

Waar Anthonis Kelderman te Delft, en vermoedelijk ook te Dordt de teugels in handen had en Cornelis De Wael toen in Haarlem en Leiden regeerde kan Gouda de meester die Rotterdam zocht hebben geleverd. Die stad was groter en belangrijker dan Rotterdam. Bovendien was het een overslagplaats van steenwerk naar Leiden en naar het noorden. In 1485 begon men te Gouda aan een nieuw koor van de Sint-Janskerk. Dat werd een groot en sober bouwwerk met veel natuursteenwerk.⁵⁴

Kort daarop blijkt Gouda een bekende werkmeester te bezitten in de persoon van Clemens van der Goude. Deze zette als aannemer in 1512 de toren van het Leidse raadhuis recht en

maakte in 1516 een ontwerp voor een nieuwe toren te Kampen.⁵⁵ In 1518 was een zekere meester Clemens betrokken bij het Vrouwenklooster in Den Bilt, "...doe men den toern soude ordineren ende aen leggen...".⁵⁶ Ook bouwde hij de poort van het kasteel te Liesvelt.⁵⁷ De omgeving van Gouda was een streek met slappe grond en veel kerken. Een aannemer die gespecialiseerd was in torenbouw zal er een goed bestaan hebben gehad. Maar mr Clemens kon meer, want hij leverde ook een sacramentshuis voor de Goudse kerk. In 1485 en 1488 zal hij te jong zijn geweest om bij de koorpartijen van Gouda en Rotterdam over het steenwerk te adviseren. Maar hij moet daar dan wel een voorganger hebben gehad. Mogelijk dateert de band tussen Gouda en Rotterdam, die later zo duidelijk wordt, al van van omstreeks 1490.⁵⁸

De laatste hand aan het Rotterdamse project

Vee grote kerkelijke projecten werden al tijdens de bouw door het verval ingehaald. Omstreeks 1520 moeten de zijkapellen van de zuider zijbeuk zijn herbouwd. Men maakte van die gelegenheid gebruik door de buitenmuren meer te doen aansluiten bij die van het koor, door ze te voorzien van spekbanden en een boogfries.

Daarna kan de lichtbeuk van het schip zijn opgetrokken. Tot dan had men zowel binnen als buiten naar één concept gestreefd, bij de afwerking van de tongewelven verloor men deze eenheid uit het oog. De hoge gewelven van dwarschip, koor en middenschip kregen een verschillende vormgeving. Deze verschillen zijn alleen bekend van enkele schilderijen en van foto's. In hoever zij samenhangen met verschil in kapconstructie is niet meer na te gaan.

Het dwarsschip bezat de gebruikelijke bouwwijze van een tongewelf met dwarsribben op de plaats van de grote trekbalen. Ook bij het koorgewelf waren er dwarsribben op de plaats van de spanten. Daartussen waren per travee nog twee smalle deklijsten die de naden van het gewelfbeschoot afdekte. Het merkwaardige was dat dit beschoot hier niet op onregelmatige wijze aansloot maar dat alle planken even lang waren zodat de naden op een lijn lagen. Deze zeldzame oplossing had niets met de constructie van de kap te maken mar was een gevolg van het aanbrengen van het beschoot.

Geheel anders was het gewelf van het middenschip. Dit had behalve de rib in de top nog twee langsribben, een aan elke zijde. Die lagen op een derde gedeelte van de hoogte van het gewelfschild. Hier hing het verschil samen met de kapconstructie. Aangezien kerkkappen veelal in aangenomen werk gemaakt werden door aannemers uit het rivierengebied of uit het houthouderij Hertogdom Brabant lijkt dit een aparte bestelling. Vergeleken met een aantal grote kappen, te Delft, Den Haag en Gouda uit het tweede kwart van de 16de eeuw kan dit laatste deel van het werk te Rotterdam omstreeks 1530 hebben plaats gevonden.

Door deze laatste, kostbare projecten schoot er tenslotte een zeer prijzig onderdeel bij in, de balustrade rondom zijbeuken en trans. Veel van dergelijke balustraden zijn eerst in recente tijd bij restauraties aangebracht.

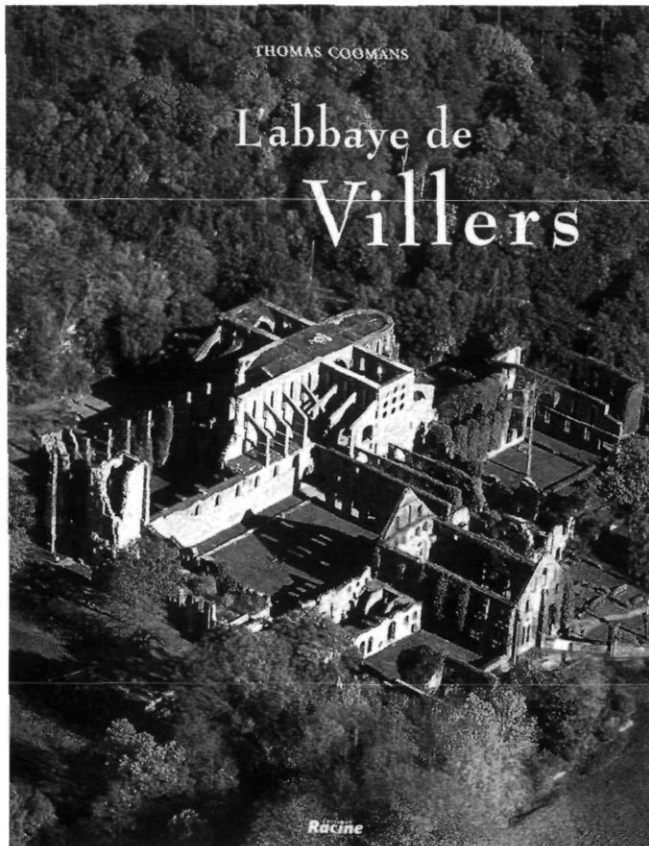
Noten

1. J.C. Meischke en J.W.C. Besemer, *Mededelingen over het verloop van de werkzaamheden van de restauratie van de Grote of St. Laurenskerk te Rotterdam, 1952-1974*.
2. J.W.C. Besemer, 'De bouwgeschiedenis van de Sint-Laurenskerk (1449 tot 1940)', in: F.A. van Lieburg c.s., *De Laurens in het midden*, 1996, pp.11-103.
3. H.M. van den Berg, 'De "apelleerder" van den Utrechtse Dom', *Bulletin KNOB*, 1947, p.18.
4. L. Helten, *Kathedralen für Bürger*, Utrecht/Amsterdam 1994, p.39.
5. L. Helten, o.c.,(n.4), p.142.
6. J.C. Overvoorde, 'Rekeningen uit de bouwperiode van de St. Pieterskerk te Leiden', in: *Bijdragen Bisdom Haarlem* 30 (1906), p.90 e.v.
7. J.C. Overvoorde o.c. (n.6), p.121 e.v.; E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 's-Gravenhage 1968, p.177.
8. Th.W. Jensma, *De Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht*, 1987, p.121,122.
9. J. Squilbeck, 'Notices sur les artistes de la famille van Mansdale, dite Keldermans', in: *Handelingen Koninklijke Oudheidkundige Kring Mechelen* 56(1952), p.111.
10. Th.W. Jensma, o.c., (1987), p.123.
11. R. Meischke, *De gotische bouwtraditie*, Amersfoort (1988), pp.78,80,84. Bovendien is hier en bij de kerken van Bergen op Zoom, Haarlem en Delft gebruik gemaakt van eigen excerpten uit de bouwrekeningen.
12. G. Asaert, 'Everaert Spoorwater en de bouw van een nieuw koor voor de kerk van Vrasene in 1448', in: *Het land van Beveren*, 1972, p.38.
13. R. de Kind, 'De plaats van de Sint-Gertrudiskerk in het werk van Evert Spoorwater', in: W.A. van Ham (red.), *Bergen op Zoom, gebouwd en beschouwd*, Alphen aan den Rijn 1987, p.156.
14. Stadsrekeningen Bergen op Zoom: 1442/43, f. 15; 1446/47, f. 15,15v,36; 1452/53 f. 3,5v,7,10v; 1472/73, f. 16,16v.
15. R. de Kind, o.c., (n.13), p.156.
16. C.F. Janssen, *De Grote- of St. Bavokerk te Haarlem*, (Historische Vereniging 'Haerlem'), 1985, p.42.
17. GAD. Archief Oude Kerk, inv. 553-555,
18. G.J.J. Pot, 'De bouwrekening van het Goudse stadhuis'. in: *Bulletin KNOB* 1950, p.143.
19. R. Meischke, 'De stedelijke bouwopgaven in de Noordelijke Nederlanden tussen 1450 en 1530', in: H. Janse e.a. (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage 1987, p.88.
20. C.F. Janssen, o.c.,(n.16), Bijlage X.
21. H. Janse, 'De Sint-Catharijnekerk te Den Briel', *Bulletin KNOB* 1965, p.105; R. Meischke, 'Het steenhouwersvak, de mensen achter de gothiek', in: o.c.(n.11), p.80.
22. B. van den Berg, *De Pieterskerk in Leiden*, Utrecht 1992, p.20.
23. D.P. Oosterbaan, 'Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft', in: *Bijdragen Bisdom Haarlem* 65(1958), [overdruk], pp.197, 198, 201, 213, 224, 225.
24. J.C. Meischke en J.W.C. Besemer, o.c. (n.1), afb.5 en p.197.
25. Voorbeelden zijn de pijlers in de kerk van Aardenburg en enkele kleinere pijlers in de abdij van Middelburg en de Grafelijke Zaal op het Binnenhof in Den Haag.
26. S. Leurs, *Ars Belgica. VII, De oude kerken van Gent*, (1937), afb.91; L. Devliegheer, *De opkomst van de kerkelijke Gotische bouwkunst in West-Vlaanderen gedurende de XIIIe eeuw*, II 1956, p.50; F. Desmidt, *Krypte en Koor van de voormalige Sint-Janskerk te Gent*, 1959, p.84; L. Devliegheer, *Kunstpatrium van West-Vlaanderen*, I(1965), afb. 81,105,130; 6(1973), afb.42.
27. J.H.W. Unger, *Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam* IV(1907), p.385; GAR, Handschriftenverzameling 2531a.
28. D.J. de Vries, *Bouwen in de late Middeleeuwen*, Utrecht 1994, p.111; P. Don, 'Voorne-Putten'. *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 1992, p.183; B. van den Berg, 'De Sint Janskerk' in: W. Denslagen, *Gouda. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 's-Gravenhage 1992, p.113.
29. J.C. Meischke en J.W.C. Besemer, o.c., (n.1), 115.
30. H.M. van den Berg, 'Hollandse en Nederrijnse invloeden in de XV-de en XVI-de eeuwse bouwplannen van de St. Maartenskerk te Tiel', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 14(1963), pp.1-25.
31. J.W.C. Besemer, o.c. (n.2), p.19,20.
32. Th.W. Jensma, o.c. (n.8), p.122.
33. J.C. Meischke en J.W.C. Besemer, o.c. (n.1), p.115 en afb 283.
34. C.F. Janssen, o.c. (n.6), pp.53-100; C.W. Bruinvis, 'De bouw en versiering der St. Laurens- of Groote kerk te Alkmaar', *Bijdragen Bisdom Haarlem*, 30, p.192.
35. Th. Haakma Wagenaar, *Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad te Utrecht*, I(1970), p.61; III(1974), p.53.
36. P. Haverkorn van Rijsewijk, 'Kapiteelen uit de Groote of St. Laurentiuskerk te Rotterdam', *Bulletin KNOB*, I(1899), p.81.
37. J.W.C. Besemer, o.c. (n.2), p.23.
38. J. Dekker, P. Don en A. Meijer, *Een bijzonder huis op een bijzondere plek, Het Van de Perrehuis in Middelburg en zijn omgeving*, 2000, p.70,80,100,102.
39. J.W.C. Besemer, o.c.,(n.2), p.26.
40. J.C.Meischke en J.W.C. Besemer, o.c.,(n.1), p.117, afb. 284.
41. J.C. Meischke en J.W.C. Besemer, o.c.,(n.1), p.91; J.W.C. Besemer, o.c.,(n.2), p.30.
42. J.W.C. Besemer, o.c.,(n.2), p.31.
43. J.W.C. Besemer, o.c.,(n.2), p.32.
44. C.J.A.C.Peeters, *De Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en kunst*, 's-Gravenhage 1985, p.57.
45. M.D. Ozinga en R. Meischke, *De gotische kerkelijke bouwkunst*,(1953), p.26.
46. Bergen op Zoom, Stadsrekening 1473/74,f.5.; 1474/75, f.78v,94.
47. C.J.A.C. Peeters, 'Het Nieuwe Werk als het bijna mogelijke', in: o.c.,(n.13), p.157.
48. R. Meischke, 'Het Markiezenhof te Bergen op Zoom', in: o.c.,(n.13), p.15.
49. F.A.J. Vermeulen, 'Bijdrage tot de bouwgeschiedenis van de Groote of Onze Lieve Vrouwenkerk te Veere', *Bulletin KNOB* 1936, p.48.
50. C.W. Bruinvis, 'De bouw en versiering der St. Laurens- of Groote Kerk te Alkmaar'. *Bijdragen Bisdom Haarlem* 28(1904), p.196.
51. D.P. Oosterbaan, o.c.,(n.23), p.234, 243.
52. R. Meischke, o.c.,(n.11), p.94.
53. L.H.H. van der Kloot Meijburg, *De Nieuwe Kerk te Delft, haar bouw, verval en herstel*, Rotterdam 1941, p.63.
54. B. van den Berg, o.c. (n.28), p.108.
55. C.J. Kolman, *Naer de Eisch van 't werck*, Utrecht 1993, p.289.
56. D.J. de Vries, o.c.(n.28), p.119.
57. E.J. Haslinghuis, 'Twee torens en hun bouwmeester', *Het Gildeboek* 5(1922), p.26.
58. J.W.C. Besemer, o.c. (n.2), p.38.

PUBLICATIES

Thomas Coomans, *L'Abbaye de Villers-en-Brabant. Construction, configuration et signification d'une abbaye cistercienne gotique*, *Studia et Documenta XI*, Brussel/Brecht 2000 (Editions Racine Bruxelles et Cîteaux, Commentarii cisterciennes), 624 pp. ISBN 2 87386 200 9. EUR 111,43

'À la recherche de l'audelà'

De abdij van Villers-la-Ville, kleindochter van Cîteaux en dochter van Clairvaux, gelegen op de zuidgrens van Belgisch Brabant tussen Namen en Nijvel, is een van de 694 knooppunten in het orde-netwerk, dat omstreeks 1300 het oude Europa 'van Zweden en Ierland tot Calabrië en Galicië', omspande.

Die cisterciënser-abdijen zijn het resultaat van de al in het begin van de 10de eeuw noodzakelijke kerkhervorming. De aanzet werd gegeven door de eerste abten van Cluny, de Benedictijnerabdij die uitgroeide tot het belangrijkste centrum van monastieke cultuur. Maar er is verschil tussen de twee invloedrijke middeleeuwse orden. Vanuit Bourgondië straalde, zoals Frits van der Meer zo bondig formuleerde, 'een eeuw lang het onmetelijk prestige van Cluny; daar ook wordt het sinds 1125 plotseling op zijn beurt weer overstraald door het aanzien van Cîteaux, of liever van de man die te Cîteaux intrad in de nieuwe strenge orde der Cisterciënsers, en die de gehele eeuw beheerst, Bernardus van Clairvaux. Bernardus is de figuur, waaraan

de geesten van die tijd zich scheiden, en die ons doet voelen, hoezeer en in welke zin, de tijd van 1120 tot 1150 het beslissende keerpunt vormt van de middeleeuwen'.

In 1098 stelde Robert de Molesme in het door hem geleide klooster in Cîteaux de benedictijnse regel in met de bedoeling die naar de letter in praktijk te brengen. Juist die strenge interpretatie vormde het verschil tussen de Cisterciënsers en de Cluniacensers. Het verschil in idealen wordt weerspiegeld in de bouwwerken. De voorrang die rond 910 door de eerste abten van Cluny, Berno en Odo, wordt toegekend aan 'opus Dei' verklaart en rechtvaardigt de pracht van Cluny.

Nog meer dan het ascetisme is bij de Cisterciënsers de kloosterlijke armoede het wezenlijk element. De 'costumen', zoals Robert de Molesme die gedacht had, waren in 1119 nauwkeurig geformuleerd door de derde abt van Cîteaux, de Engelsman Stephen Harding. Vrijwel tegelijkertijd stelde de H. Bernardus, abt in het dochterklooster Clairvaux, de toekomst van de orde zeker.

De Cisterciënsers vestigen zich bij voorkeur in onbewoonde en nog vaak woeste, onontgonnen of moerassige streken, die door de conversen of werkbroeders in cultuur worden gebracht. Het ascetisme van Robert de Molesme en van Bernardus van Clairvaux kenmerkt tot in het kleinste onderdeel hun kerken en kloosters; het zijn meesterwerken van soberheid. In korte tijd zijn tal van nieuwe abdijen ontstaan, doordat een groep kloosterlingen vanuit het moederklooster wordt uitgezonden om 'propriis manibus' een nieuw convent te stichten. Zo zijn in 1046 ook achttien mannen vanuit Clairvaux - twaalf monniken onder leiding van hun eerste abt Laurent en een vijftal conversen - naar Villers gekomen. Gekleed in de witte grove tuniek en zwarte cucule zijn zij naar de zuidgrens van het hertogdom Brabant getrokken, waar zij op het noordelijk gedeelte van een door de heer van Marbais ontgonnen 'sart' aan de slag gingen. Dat immense werk werd uitgevoerd tijdens de intervallen die lagen tussen de over de dag en de nacht verspreide getijdendiensten.

De filiatie-structuur zorgde voor een wisselwerking tussen de moederabdij en het dochterklooster. Voor de indeling van nieuwe abdijen bestond een ideaal plan. Die blauwdruk heeft ervoor gezorgd dat alle cisterciënser abdijen op hoofdlijnen worden gekenmerkt door 'eenheid in verscheidenheid'. Hun architectonische eenvoud en soberheid, die ruimtelijk een zeldzaam pure ambiance waarborgen, maken tot op de dag van vandaag vaak diepe indruk. 'Wie het Bourgondische kerkerschap van Fontenay en het Provençaalse klooster Thoronet niet gezien heeft, weet niet hoe schoon een enkele lijn kan zijn en hoe ontroerend de inval van het licht in de schaduw', schreef de Belgische cultuurhistoricus Léopold Genicot in 1962 in zijn boek *Les lignes de faite du moyen âge*. In heel Europa kan men in allerlei variaties datzelfde spel van licht en donker genieten, want sinds het einde van de twaalfde en vooral gedurende de dertiende eeuw zijn er vele honderden abdijen gebouwd die deel uitmaakten van dezelfde omvangrijke kloosterfamilie: de orde van Cîteaux.

De abdij van Villers is letterlijk en figuurlijk een prachtig voorbeeld van clair-obscur, poëzie in harde lijnen.

Voor wie er oog voor heeft en het verhaal horen wil, is het hele proces van groei en bloei, het verhaal van de religieuze en economische 'ups en downs', dat van de opheffing en uitverkoop na vijf en een halve eeuw monastiek leven, en ook van afbraak en teloorgang af te lezen uit de ruïnes van Villers. Een meer deskundige gids dan Thomas Coomans de Brachène, auteur van de monografie *L'abbaye de Villers-en-Brabant*, kan men zich niet wensen.

De geschiedenis valt in twee delen uiteen: 1. de abdij in welstand, vanaf de stichting tot aan de confiscatie in 1796 (1147-1796) en 2. het tot ruïne vervallen kloostercomplex (1797-heden). Aan de auteur de opdracht om aan de hand van de ruïneuze resten het klooster als

'levend geheel' te vertonen en te vertalen en omgekeerd vanuit het 'gereconstitueerd geheel' de ruïne te verklaren.

Natuurlijk vertelt het abdijcomplex, voor zover stenen kunnen spreken, zelf zijn eigen verhaal. Onder een voorwaarde: hiervoor is wel een goede vertolker nodig: iemand die *weet* wat hij *ziet* en die *zegt* wat hij *weet*, kortom iemand die dit alles ook nog eens helder en *inzichtelijk in woord en beeld weet over te brengen*. Coomans heeft die uitdaging aangenomen en het zich daarbij niet gemakkelijk gemaakt.

Nadat het abdijcomplex in 1797 aan particulieren was verkocht en als een apart domein gescheiden was van het financieel-economisch veel interessantere boerderijbedrijf, hebben leegstand en materiaalroof geleid tot vergaand verval. Tussen 1842 en 1884 verslechterde de toestand zienderogen. Omdat de daken al waren gesloopt en weer en wind vrij spel hadden, stortte in 1876 het grootste gedeelte van de gewelven in. Veel van het hoger opgaande muurwerk werd in de val meegesleurd.

In 1893 werd de ruïne door de Belgische Staat onteigend en tot nationaal domein verklaard. Architect Charles Licot (1843-1903) werd van staatswege belast met het opruimen van de puinhopen en de restauratie van de kerk. Tot aan zijn dood in 1903 hield hij zich intensief met dit werk bezig en vervaardigde hij zoveel mogelijk documentatie, gegevens die van grote waarde bleken voor zijn opvolger L. Pepermans, die nog een paar jaar voortwerkte aan het project, en niet minder voor de toekomstige onderzoekers.

Villers is feitelijk nooit helemaal losgelaten. Het in de vallei van de Thyle tegen de verdrukking in overeind gebleven indrukwekkende kerk- en kloosterkarkas oefent tot op de dag van vandaag een onweerstaanbare aantrekkingskracht uit.

De machtige ruïne fascineerde tal van Belgische, maar ook buitenlandse, onderzoekers. Bovendien ontspoon zich al in het midden van de 19de eeuw een heftig dispuut over de behandeling van de ruïne: romantisch versus constructief herstel. Vooral de al eerder genoemde Charles Licot en Émile Coulon (1825-1891) leverden als bouwhistorisch geïnteresseerde architecten belangrijke bijdragen aan de documentaire kennis over Villers in tekeningen, rapporten en publicaties. Zelfs tijdens de Eerste Wereldoorlog was er van Duitse zijde kunsthistorische - en politieke - belangstelling voor de indrukwekkende monumenten van cisterciënser bouwkunst op Belgisch grondgebied. Dat resulteerde in een belangrijke publicatie en opnieuw een aantal betrouwbare opmetingstekeningen, die onder supervisie van Paul Clemen en Cornelius Gurliit, beiden als 'Denkmalpfleger' en hoogleraar werkzaam resp. in Bonn en Dresden, werden vervaardigd door ingenieur W. Zschaler.

Na 1914 bleef het, afgezien van de regelmatig doorschuifelende toeristenstroom, zeventig jaar tamelijk rustig op het abdijterrein, want de restauratiewerken vielen stil tot december 1984. Dan begint onder leiding van het Ministerie van Openbare Werken een bouwcampagne met als voornaamste doel consolidatie van het ruïne-aspect. Dit werk ging gepaard met uitvoerig onderzoek, waarbij Thomas Coomans, de auteur van het omvangrijke werk een hoofdrol vervulde.

Het is aan het enthousiasme, de fascinatie, het doorzettingsvermogen en de interdisciplinaire aanpak van Coomans te danken dat er een synthese in 2000 kon verschijnen. Niet dat Villers publicitair aan de aandacht is ontsnapt. Integendeel, er is met gemak een boekenplank mee te vullen. Vast staat echter wel dat Coomans' werk - 'un travail de réhabilitation autant que de révélation' - de eerste monografie is, waarin een van de hoogpunten van architectonisch erfgoed uit de gotiek in België in volle omvang en zonder beperkingen wordt behandeld. De uitgeverij Racine te Brussel heeft in samenwerking

met 'Cîteaux, Commentarii cistercienses' deze in alle opzichten kostbare en kostelijke publicatie als deel elf in de serie 'Studia et documenta' het licht doen zien.

Het boek is het resultaat van een ruim dertien jaar durende intensieve betrokkenheid bij de onder staatstoezicht in de jaren 1987-1992 aan de abdijruïne uitgevoerde consolidatiewerken. Als verantwoordelijk archeoloog en bouwhistorisch geschoold kunsthistoricus, die al tijdens zijn universitaire opleiding in Namen en Leuven grote belangstelling had voor middeleeuwse monastieke cultuur, was Coomans als geen ander in staat een dergelijk ingewikkelde en omvangrijke complex-beschrijving op te zetten en tot een goed einde te brengen.

Al vanaf het eind van de jaren tachtig profileerde Coomans zich in tal van publicaties op het terrein van de cisterciënser architectuur in het algemeen en Villers in het bijzonder. Tussen 1988, het jaar van zijn eerste verkennende Villers-publicatie en 2000 verschenen ruim twintig grotere en kleinere aan Villers gewijde artikelen en deelstudies van zijn hand.

Achteraf bezien zou men kunnen zeggen, dat Coomans - als vakman op het gebied van drie, weliswaar verwante, maar toch heel specifieke disciplines - voor dit werk was gepredestineerd. In 1990 verscheen al een voorproef(je) onder de titel *L'abbaye de Villers. Histoire des ruines 1796-1984*. De aan Villers gewijde dissertatie uit 1997 vormt een absoluut hoogtepunt, maar de feitelijke bekroning van al het werk is toch de pracht-uitgave *L'abbaye de Villers-en-Brabant*.

In het 625 pagina's tellende, door vele honderden zwart/wit en kleurenafbeeldingen (oude en recente foto's, topografische afbeeldingen, kaarten, en opmetingstekeningen) planmatig geïllustreerde boek heeft de auteur een chef d'oeuvre neergezet, dat in zijn soort niet of nauwelijks zal worden geëvenaard. De absolute grens lijkt bereikt, want wie heeft hiertoe nog de moed en - nog iets anders - wie levert de middelen?

Alleen een frequente, zo niet dagelijkse confrontatie met de resten van het abdijcomplex, gekoppeld aan een brede bronnenkennis, kon leiden tot een optimale documentatie. Voor een allesomvattend en uitgebalanceerd overzicht komt echter nog wat meer kijken. Het boek is een met raffinement opgevoerd spel van analyseren en combineren. Door de ordenende, laagsgewijze opbouw van gegevens, zowel in additieve als deducerende zin, heeft het werk een transparante structuur. Oude en nieuwe bevindingen worden planmatig en objectief met elkaar geconfronteerd en aan elkaar gescherpt, wat snel zou kunnen leiden tot omstandige uitweidingen en een overmaat aan annotaties. Coomans heeft het gevaar voor overdaad uitgebannen door hoofdstukken tamelijk beknopt te houden en deze lay-out-technisch te scheiden van de in een kleiner korps afgedrukte secundaire en/of aanvullende gegevens. Dat levert een boeiend, helder geschreven verhaal op, dat op alle onderdelen nauwgezet en zeer uitvoerig is onderbouwd en steeds verifieerbaar blijft.

Dankzij de opname van cruciale citaten en het gebruik van handige overzichten, korte samenvattingen en parafrazen - alles in de kleine letters - wordt de lezer in staat gesteld ook zelfstandig dwars door de tekst heen interessante verbanden te leggen, korte en lange lijnen te ontdekken zowel binnen het abdijcomplex als ver daarbuiten.

Uit de ondertitel van het boek 'Construction, configuration et signification d'une abbaye cistercienne gothique' blijkt, dat in de monografie het gebouwcomplex centraal staat. De bouwsubstantie is consequent het vertrekpunt. Een analyse van plattgrond en opstanden levert de verschillende samenhangende onderdelen op, die steeds het uitgangspunt vormen van de beschrijving. Stapsgewijs wordt antwoord gegeven op een viertal kernvragen, die bij alle onderdelen worden gesteld. De vragen betreffen: chronologie, morfologie, functionaliteit en iconologie.

Na een algemene introductie (hoofdstuk I), waarin de gebruikte

bronnen worden verantwoord, de geschiedenis van Villers en de ligging aan de orde komen, worden de twee voorfasen van het huidige complex behandeld (hoofdstuk II). Het betreft de eerste niet geslaagde fase in 1146-1147 (Villers I, 1146-1147) en de tweede poging die dankzij persoonlijke bemoeienis van Bernardus van Clairvaux meer succes had. Na aanwijzing van een geschikte plek op de colline de Robermont zou daar het 'domus Sancti Bernardi' (Villers II, 1147-1197), zijn opgetrokken.

In de vier volgende hoofdstukken worden achtereenvolgens de kerk, de voor de monniken en de werkbroeders bestemde kloostergebouwen rond de pandhof, diverse werk- en bijgebouwen en tenslotte de ommuring behandeld.

Coomans gaat bij elk van de vier grote clusters 'ontledend' te werk. Alle bouwonderdelen worden systematisch afgewerkt en per onderdeel bouwhistorisch 'afgepeld' en archeologisch 'uitgebeend'.

Bij de behandeling van de in twee fases tot stand gekomen kerk Villers III (hoofdstuk III) krijgen koor, de westbouw, het transept met kapellen, het in twee periodes gebouwde schip en de later tegen de noorderzijbeuk aangebouwde kapellen een beschrijving die letterlijk tot op de steen gaat.

Op dezelfde wijze worden de rond de kloostergang gelegen woon- en werkruimten voor de monniken en de conversen afgewerkt (hoofdstuk IV). De op een vast stelsel gebaseerde ruimtelijke indeling komt per vertrek uitvoerig aan de orde: sacristie, armarium (bibliotheekruimte), kapittelzaal en de onverwarmde verblijfsruimte; verder de spreekkamer naast de trap die naar de op de verdieping gelegen slaapzaal leidt. Tegen de oostvleugel van de kruisgang sluiten de verwarmde zaal, de majestueuze refter en de keuken aan. Er is aandacht voor de door de Thyle-stroom gevoede waterhuishouding, inclusief de wasgelegenheden in de kloostergang.

Het werkbroederscomplex door de 'ruelle des convers' van het monnikenverblijf gescheiden, ligt aan de westzijde van de pandhof. Dagverblijf, dormitorium en keuken passeren op de beproefde manier de revue.

Er is nog een categorie gebouwen die tegen de primaire kloostervleugels aansluiten, zoals verblijven voor de novicen en vrijstaande gebouwen, de ziekenzaal, het gastenverblijf, de molen annex bakkerij, de poortgebouwen en de uit later tijd daterende woning voor de abt (hoofdstuk V). Steeds weer opnieuw is er de Sherlock Holmes-achtige aandacht voor ouderdom, ruimte, vorm, materiaal, afwerking, functie etc., zelfs bij de behandeling van de ommuring (hoofdstuk VI). Onverkort wordt bij alle onderdelen vastgehouden aan hetzelfde principe, waarbij voor alles geldt: gelijkheid van behandeling. Blijven nog de noten en bijlagen, de omvangrijke bibliografie en registers.

Conclusie. Vrijwel niets ontsnapt aan Coomans' aandacht. Het is onmogelijk om binnen het kader van een boekbespreking voorbeelden te geven. Bij vluchtig doorbladeren - wat bij een tafelboek van deze omvang en dit gewicht nauwelijks mogelijk is - wordt al meteen duidelijk dat de afbeeldingen volgens zo'n zelfde uitgekien-de filmische presentatie zijn opgenomen.

Het boek ontleent veel van zijn waarde en aantrekkelijkheid aan het prachtige oude fotomateriaal en de topografische afbeeldingen. Zij zijn samen met opmetingstekeningen van diverse generaties onderzoekers en recent fotomateriaal heel effectief en visueel aantrekkelijk in de tekst opgenomen. Van het moderne materiaal, foto's, schetsen en tekeningen, is een groot deel van de hand van de auteur. Tekst en afbeeldingen vormen samen een bewonderenswaardig geheel. De monografie is een uniek voorbeeld van 'maçonnerie littéraire'.

A.G. Schulte

Ad de Jong, **De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940**, SUN Memoria, Nijmegen 2001, 687 p. ISBN 90 5875022 1, 45 euro

Op 20 november 2001 promoveerde A.A.M. (Ad) de Jong, sedert 1981 verbonden aan het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem, cum laude op deze vuistdikke publicatie. In zijn voorwoord schrijft De Jong dat zijn studie, waarmee hij jarenlang bezig is geweest, voortvloeide uit de bij het NOM sterk levende behoefte aan een historisch onderzoek naar de invloed van de museale beeldvorming op de perceptie van volkscultuur, een zowel gevaarlijk overschat als een hooghartig onderschat verschijnsel. Waar de auteur zelf staat met betrekking tot het problematische begrip volkscultuur, opgebouwd uit de geladen componenten 'volk' en 'cultuur', maakt hij al snel duidelijk: hij sluit zich aan bij de opvattingen van de auteurs van het in 2000 verschenen 'handboek' 'Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie', die de term 'Nederlandse etnologie' reserveren als nieuwe benaming van de discipline, maar het object van onderzoek 'volkscultuur' blijven noemen. Deze dissertatie sluit nauw aan bij de stroom van recente publicaties en het debat over 'nationalisme' en 'nationale identiteit' en levert daaraan een belangrijke en boeiende bijdrage.

In het eerste deel schetst De Jong aan de hand van tal van vaak hele curieuze voorbeelden en situaties hoe in de loop van de 19de eeuw een proces van nationalisering van de volkscultuur op gang kwam. Kort samengevat: hoe kon 'Hindeloopen' uitgroeien tot een soort nationaal symbool? Historische en volkskundige tentoonstellingen, die grote publiekstrekkingen bleken te zijn, speelden daarbij een grote rol. Een hoogtepunt in deze ontwikkeling was de Tentoonstelling van Nationale Klederdrachten ter gelegenheid van de troonsbestijging van koningin Wilhelmina in 1898, een evenement met onmiskenbare cultuurpolitieke doeleinden. De auteur schenkt ook ruime aandacht aan de ontwikkelingen in het buitenland, in het bijzonder in Scandinavië. In het tweede deel 'De volkscultuur omheind' wordt de beeldvorming van de volkscultuur in het in 1918 geopende NOM belicht alsmede de rol van hen, die dit museum tot stand wisten te brengen. Opvallend is daarbij de betrokkenheid van enkele toenmalige KNOB-bestuurders, zoals Monumentenzorg-directeur Kalf en F.A. Hofer. Ook de eerste directeur van het museum, A.A.G. van Erven Dorens, was een zeer actief KNOB-lid. Het op initiatief van Van Erven Dorens' grote tegenstander, de folklorist D.J. van der Ven, in september 1919 in Arnhem groots opgezette Vaderlandsch Historisch Volksfeest markeerde tevens het einde van een ontwikkeling. In het derde deel komen vooral de verdere initiatieven van Van der Ven om in het interbellum de volkscultuur te mobiliseren, onder andere door middel van het nieuwe medium film en het bevorderen van het volksdansen, maar van een massabeweging kwam het niet. De volkskunde kwam daarvoor in steeds troebeler wateren.

Ik vond het - ronduit gezegd - kostelijke lectuur over een onderwerp dat ook in onze tijd nog niets aan actualiteit heeft ingeboet. De auteur heeft op basis van zijn minitieuze onderzoek een verbluffende hoeveelheid merkwaardige details boven water weten te halen. Roddel en achterklap ontbreken niet. Aan het adres van degenen, die in het 'leven van onze voorouders' zijn geïnteresseerd - en wie is dat niet? - zou ik zeggen: ga te rade bij De Jong. En het overvloedige, raak gekozen beeldmateriaal verhoogt het leesgenot nog in aanzienlijke mate.

G.W. van Herwaarden

KNOB

Studiedag 'Culturele betekenis van 400 jaar VOC' in het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen op 18 oktober 2002, een beknopt verslag

Wederom onder barre weersomstandigheden verzamelden zich ruim vijftig leden in het nog niet zo lang geleden fraai uitgebreide Zuiderzeemuseum in Enkhuizen, waar zij werden verwelkomd door de adjunct-directeur, drs R. Zijp. Hij herinnerde eraan dat al in 1943 in de kringen van de Bond een discussie had plaatsgevonden over de plaats waar het (toen) toekomstige museum gevestigd zou moeten worden: in Harderwijk, in Durgerdam of in Enkhuizen. De Bond sprak zich uit voor Enkhuizen. Met de warme steun van de gemeente Enkhuizen werd het plan in 1950 gerealiseerd. Helaas is de gemeente thans wat minder hartelijk in de richting van het museum want men overweegt zelfs een toeristenbelasting te gaan heffen. Dat zal niet stimulerend werken op het aantrekken van (meer) bezoekers. Het pand, waarin het Binnenmuseum is gevestigd, werd in 1625 door de haringreder Van Beresteyn gebouwd. In 1682 werd de VOC, die in het nabij gelegen, in 1816 afgebrande Oost Indisch Huis zetelde, eigenaar. In de 19de eeuw, een slechte economische tijd voor de stad, had het pand de functie van pakhuis. Uit die tijd dateert de naam 'Peperhuis'. De peperzolder in het museum tracht een beeld te geven van de peperhandel. In het museum wordt thans in een tentoonstelling aandacht besteed aan de relatie tussen handelaars en vreemdelingen. De heer Zijp sprak de hoop uit dat de KNOB snel nog weer eens naar het museum zou terug komen want het museum ontvangt graag (ook) studieuze bezoekers.

KNOB-voorzitter Waal dankt de heer Zijp voor de ontvangst en zijn vriendelijke woorden. Hij benadrukt dat de KNOB er door de jaren heen een gewoonte van maakt ook op locaties buiten de randstad, zoals nu in Enkhuizen, bijeen te komen. Vervolgens stelt hij het thema van de studiedag 'De culturele betekenis van 400 jaar VOC' aan de orde.

Dr. M. de Lannoy, als historicus bij het Nationaal Archief betrokken bij het onderzoek naar de geschiedenis van de VOC, ging in zijn voordracht 'In dienst van de Maharadja: VOC-deserteurs in dienst van de koning van Travancore in de 18e eeuw' uit van een naamgenoot, Eustache Benoit de Lannoy, bouwer van het nog steeds bestaande fort Udayagiri in de Indiase deelstaat Kerala (voorheen het rijk van Travancore, dat in 1956 in de deelstaat opging) schuin tegenover Sri Lanka en van de ook nog steeds bestaande kapel waarin hij in 1777 werd begraven. De VOC, waarbij De Lannoy in dienst was, wist in de 17de eeuw de Portugezen van de Malabarkust (nu Kerala) te verdrijven en nam zelf de zeer profijtelijke handel in peper ('de bruid waarom alles danst') ter hand. In 1691 sloot de prins van Travancore een contract met de VOC. Enkele decennia later werd Travancore door de krachtige koning Martana Varma geregeerd, die erin slaagde zijn macht sterk uit te breiden en nieuwe handelsafspraken te maken met de Engelse Oost-Indische Compagnie. De VOC-commandeurs van Cochin, de VOC-hoofdplaats op de Malabarkust, en Ceylon, resp. Stein van Gollennesse van Van Imhoff, besloten de koning een lesje te leren en hem te dwingen het contract van 1691 te respecteren. Maar een militaire actie in 1740 liep dood in de moesson. De soldaten trokken zich terug in het fort Colachel, dat onder leiding van een gedeserteerde Nederlander in dienst van Travancore, Duijvenschot, werd veroverd. De gevangen genomen soldaten traden ook in dienst van de koning van Travancore en werden daar door diens generaal De Lannoy ('Valiya Kappittan', de

Grote Kapitein) omgevormd tot paleiswacht. De Lannoy was voor de koning van onschatbare waarde bij het uitbreiden van zijn territorium en zijn macht. Dat ging uiteraard ten koste van de VOC en diens inheemse bondgenoten. Aan de hand van interessante dia's maakte de spreker duidelijk wat er nog herinnert aan de 18e eeuwse Nederlandse aanwezigheid in Travancore, zoals het fort Udayagiri en de kapel.

De Amsterdamse gemeentearcheoloog dr. J. Gawronski behandelde het scheepsbedrijf van de VOC in Amsterdam. De VOC ontwikkelde niet alleen een machtscentrum in Batavia maar was vooral ook een transportonderneming, die de weg naar 'de nieuwe wereld' openlegde. In de loop der jaren stonden zo'n 250 VOC-schepen. Van de 45 bekende en gelocaliseerde scheepswrakken is een aantal onderzocht. Dat scheepsarcheologisch onderzoek heeft zeer veel informatie opgeleverd, ook wat betreft de werven waar de schepen werden gebouwd. Als voorbeeld noemde spreker het wrak van De Amsterdam, dat bij Hastings ligt. In Oostenburg in Amsterdam werd in 1660 een groot werfcomplex aangelegd - het latere Werkspoorterrein - dat zich ontwikkelde tot de grootste werkgever in Amsterdam met 1200 arbeiders. Het enorme Zeemagazijn, ingestort in 1822 en kort nadien gesloopt, vormde het hart van de VOC. Archeologisch onderzoek op dit terrein heeft zeer interessant materiaal opgeleverd dat de uit archiefbronnen bekende gegevens goed aanvult. Spreker besloot zijn met verhelderende dia's geïllustreerde betoog dan ook met het benadrukken van het belang van samenhangend en interdisciplinair onderzoek. (NB zie ook *Van VOC tot Werkspoor; het Amsterdamse Industrieterrein Oostenburg* onder redactie van J.B. Kist, Matrijs Utrecht 1986).

Na een uitstekende lunch konden de aanwezigen in alle rust het Binnenmuseum bezichtigen. Daarna voerde de archeoloog drs. P. Floore, verbonden aan het Bureau Hollandia voor cultuurhistorisch en archeologisch onderzoek, de aanwezigen in gedachten naar het kleine, in de Indische Oceaan gelegen eiland Mauritius, van 1598 tot 1710 een naar Prins Maurits vernoemde Nederlandse bezitting die vanaf 1602 een VOC-basis herbergde. Sprekend over 'De functie en culturele betekenis van het VOC-fort op Mauritius' behandelde hij aan de hand van dia's het onderzoek, dat hij heeft verricht naar het in 1638 gestichte VOC-fort Frederik Hendrik, later uitgebreid. De Fransen kregen Mauritius in 1710 in hun bezit, omdat de VOC als gevolg van veranderde vaarroutes aan het bezit van (een fort op) Mauritius geen belang meer hechtte. Ter plaatse van het fort verrees in 1753 het Franse Gouvernementsgebouw. Aan de Nederlandse aanwezigheid op Mauritius herinnert weinig meer, zoals ook het archeologisch onderzoek heeft uitgewezen. Spreker ging ook in op de negatieve effecten van de westerse aanwezigheid op het tot dan toe onbewoonde eiland: de dodo en andere grote vogelsoorten stierven uit, ratten en varkens namen hun plaats in.

Architect ir. L. Vis sloot af met zijn inleiding over 'De culturele waarde van de architectuur in de VOC-tijd'. Eerst stond spreker stil bij de twee pakuizen, die korte tijd (gesloopt in 1640) op het Japanse Hirado hebben gestaan. Er bestaan plannen voor een reconstructie, waarvoor spreker op basis van een voorbeeld op Taiwan een ontwerp heeft gemaakt. Daarna richtte hij zijn aandacht op de architectonische en stedenbouwkundige ontwikkeling van Batavia in de VOC-tijd. Aanvankelijk veelal huizen met trapgevels, later meer inheemse en andere invloeden. Er rest weinig meer van. Wel kan men nog het onlangs mooi gerestaureerde, 18de-eeuwse stadspaleis van Gouverneur-Generaal Reinier de Klerk, waarin jarenlang het Nationaal Archief was ondergebracht, bewonderen. Tenslotte kwam Malakka aan de beurt. Voor het 17de-eeuwse stadhuis maakte de spreker een restauratieplan, dat jaren later grotendeels werd uitgevoerd. In het gebouw is thans het historisch museum gehuisvest.

Nadat de sprekers nog enkele vragen hadden beantwoord - zo herinnerde dr. Ph.M. Bosscher aan het in 1928 gepubliceerde KNOB-rapport *De gebouwen van de Oost-Indische en van de West-Indische Compagnie in Nederland*, waarin uiterard ook de aandacht werd gevestigd op het Peperhuis - kon de studiedag met een woord van dank van de heer Waal en een geanimeerde borrel worden afgesloten. Hoe verschillend de aan de orde gekomen onderwerpen ook waren, één ding werd wel heel duidelijk gemaakt: de culturele betekenis van de VOC in Nederland én in de Oost valt nauwelijks te overschatten en wie goed zoekt - en dat gebeurt in dit jaar, waarin wordt herdacht dat 400 jaar geleden de VOC werd gesticht - gelukkig uitvoerig, zal op tal van plaatsen nog sporen van het VOC-verleden aantreffen. In tal van deels nieuwe publicaties wordt daaraan ampel aandacht besteed. Dus: voor de geïnteresseerden veel leesgenot en de mogelijkheid tot verbreding van kennis. En daaraan heeft deze KNOB-studiedag ook het hare bijgedragen.

GWvH

Studiedag rondom de presentatie van het boek 'The Dutch Overseas'

Op 15 november j.l. organiseerde de KNOB een studiedag voorafgaand aan de presentatie van het boek van KNOB-erelid prof.dr.ir. C.L. Temminck Groll over *The Dutch Overseas: architectural survey. Mutual heritage of four countries in three continents*. Deze studiedag - of correcter gezegd: studieochtend - bijgewoond door zo'n 75 belangstellenden, vond in het Rijksmuseum te Amsterdam plaats. Mevrouw Martine Gosselink lichtte de aanwezigen in over de voortgang die wordt gemaakt met het project 'de Atlas Mutual Heritage', waarin de grote collectie foto's, die prof. Temminck Groll in de loop der jaren van 'het erfgoed overzee' maakte, is opgenomen. Zij concentreerde zich op 17de-eeuwse afbeeldingen van situaties in India en liet zien op welk een verbluffende wijze met de huidige technieken deze afbeeldingen konden worden uitvergroet. Het was dan ook volkomen terecht dat dit project eens duidelijk in de schijnwerpers werd geplaatst. Mevrouw drs. Ebelte Hartkamp-Jonxis, als textielspecialiste aan het Rijksmuseum verbonden, gaf in haar inleiding 'Warme nachten; slapen in de tropen' een inzicht in de bedden en hun bekleding, waarin men in de 17de en 18de eeuw de tropische nachten doorbracht. Zij had zich voor haar onderzoek op dit terrein gebaseerd op boedelinventarissen van vooraanstaande mensen als G.G. Van Imhoff. Aan de hand van dia's van zich in museale collecties bevindende ledikanten maakte zij duidelijk in wat voor fraaie exemplaren men de nachtrust genoot. Het Hoofd van de Afdeling Nederlandse Geschiedenis van het Rijksmuseum, dr. C.J. Zandvliet, sloot de morgen af met zijn inleiding op de tentoonstelling 'De Nederlandse ontmoeting met Azië 1600-1950', een taak waarvan hij zich op een zeer verhelderende wijze kweet. Nadat men de fraai ingerichte en zeer boeiende expositie had bezichtigd en een smakelijke lunch had genoten, verzamelde men zich weer, nu in gezelschap van een grote schare gasten van de heer Temminck Groll en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, voor het middagedeelte van de bijeenkomst. Dr.ir. R.G. Gill, architect en stedenbouwkundige, sprak, ook weer aan de hand van mooie dia's, hoe met monumenten met een Nederlandse achtergrond wordt omgegaan in Suriname en de Nederlandse Antillen. De eilanden Saba en Sint Maarten bleven daarbij niet buiten beeld. Dat dat 'omgaan met' ook wel eens onbevredigend uitpakte, bleef niet onderbelicht. Nadat prof. Temminck Groll op de hem zo kenmerkende wijze zijn licht had laten schijnen over het onderwerp, dat hem nu al zeker zo'n veertig jaar intensief bezighield, de koloniale architectuur, en over de wijze,

waarop zijn studie daarover tot stand was gekomen, brak het moment van de presentatie van het boek aan.

RDMZ-directeur prof.dr. A.L.L.M. Asselbergs sprak prof. Temminck Groll op hartelijke wijze en zeer lovend toe, waarna de Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, mr.dr. A. Nicolai, het eerste exemplaar van het boek in ontvangst mocht nemen. Het tweede exemplaar was voor de heer Zandvliet. De heer Nicolai gaf in zijn dankwoord aan dat hem het onderwerp van de koloniale architectuur zeer ter harte ging en dat van zijn kant het streven erop was gericht aan het behoud en herstel daarvan in beleidsmatig opzicht een bijdrage te leveren. KNOB-voorzitter Waal sloot deze geanimeerde bijeenkomst af met het aanbieden van het eerste exemplaar van het nieuwe *Bulletin* aan de heer Temminck Groll, dat - hoe kan het ook anders - gewijd is aan het erfgoed overzee. Ook het nog op stapel staande *Jaarboek Monumentenzorg 2002* zal over dat thema handelen. Al met al dus veel en terechte aandacht voor een onderwerp dat al in 1912 door KNOB-grondlegger Overvoorde na een reis door het toenmalige Nederlands-Indië aan de orde werd gesteld.

GWvH

SUMMARIES

The Medieval Architecture of the Mendicants in the Netherlands Thomas Coomans

This preliminary synthesis concerning the architecture of the Mendicants - Franciscans, Dominicans, Carmelites and Augustinian Friars - in the Netherlands is the result of a two-year research fellowship at Leiden University (1999-2001). From the 13th to the early 16th century 57 friaries were founded in 43 different Dutch towns: 29 by the Franciscans, 14 by the Dominicans, 8 by the Carmelites and 6 by the Augustinian Friars. Minimal information was found for the buildings of 27 friaries; only 13 churches have survived.

Little is known of the first churches. Excavations at three sites show early evidence for a diversity in building types, from the single nave to the aisled basilica. The first church of the Franciscans at Maastricht had a plan that was directly based on the church of Assisi. For a series of churches dating from the second half of the 13th century and completed during the 14th century, the most common type is the aisled basilica with a polygonal choir, covered with stone ribbed vaults that were strengthened with flying buttresses, and without tower or transept. The second church of the Franciscans at Maastricht as well as the churches of the Dominicans at Maastricht and Zutphen are the three best preserved churches of this series. The little brick church of the Franciscan at Bolsward was covered by a timber barrel vault.

A second wave of building in the 15th century, was the result of new foundations as well as the reform of old friaries, which was imposed by late medieval urban society and supported by the politics of the dukes of Burgundy. The hall-church (a building with two or three naves of equal height) covered by wooden barrel vaults became the most common type at this time. The churches of the Dominicans at The Hague, Leeuwarden and Zwolle, of the Augustinian friars at Dodrecht and of the Franciscans at Deventer, Kampen, Roermond and Weert are the best preserved churches of this series. Only the early 16th-century church of the Carmelites at Utrecht was an aisled basilica and had a transept.

The most fascinating characteristic of late medieval mendicant architecture is the succession of extensions, sometimes ingeniously contrived by adding naves and chapels for families, guilds and confraternities. As a result of this building investigation - with new information provided both by dendrochronological study and archaeological excavations -, it was possible to reconstruct the thriving growth process of some late medieval churches.

Despite other variations in plan, mendicant churches always consisted of two different parts separated by a screen. To the east is the choir, reserved for the liturgical offices of the friars. Most commonly the choir has a polygonal apse and high windows providing generous light. To the west is the preaching area, including one or several naves, sometime with side chapels. This public part of the church was not only used for offices and for preaching, but also served as a burial place as well as a room for civil meetings. The Franciscan church at Maastricht is the only one where part of the screen is still conserved.

Only a few medieval buildings of mendicants' convents are conserved in the Netherlands. A complete cloister with a garth and four galleries can only be seen at Zwolle and Haarlem. Other remains of conventual buildings survive at Zutphen, Maastricht, The Hague, Leeuwarden, Amersfoort and Dordrecht. They provide not enough information to reconstruct the organisation of daily life and its evolution from the 13th to the 16th century.

In comparison with parish and collegiate churches, those of the mendicants were easy to recognize in the urban landscape, thanks to the simplicity of their building concepts (no towers, transepts, ambulatory or radiating chapels), the economy of materials (stone, brick and wood) and the near-absence of sculpted decoration (excepting occasional bosses and corbels). This relative "poverty" not only characterised mendicant architecture, but also presented a strong contrast to the furnishings. Insofar as it is possible to imagine the church interiors, we know that they were filled with tombs, altars supporting rich retables, expensive stained glass windows, mural and vault paintings, and other types of decoration - in other words, all the possible gifts made by the burghers and members of the confraternities who wished to rest "at the Friars" for all eternity.

As indispensable complement of this article, a catalogue describing the medieval friaries of mendicants in the Low Countries - with detailed chronology and complete literature - can be found in: Th. Coomans, "L'architecture médiévale des ordres mendiants (Franciscains, Dominicains, Carmes et Augustins) en Belgique et aux Pays-Bas", *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art*, 70, 2001, p. 3-108.

The 'masters of the stonework' and the St Laurens church in Rotterdam

R. Meischke

After Besemer's building-historical research (note 2) in this article an effort has been made to investigate the place of the St Laurens church in the architecture of its time. A comparison with similar projects in the surroundings, for which more data were available in the records, proved to be necessary.

In the County Holland the Brabant stone trade had secured the market with an increasingly sizeable supply of hewn material. For the commissioners the choice of the material, the delivery period and obtaining a reasonable price were particularly important. For this purpose a master of the stonework was enlisted as an adviser, who only came over from time to time, on call. Sometimes for just one piece of advice, for other works for many years' guidance from a distance.

In Rotterdam the hand of such a master is to be recognised at the points of time when the two large orders of stone were made. The first adviser must have been called in around 1463, when the contracts for the stone of the nave were concluded. It is likely that the Utrecht cathedral architect Jacob van der Borch was charged with this task.

A second leader was necessary around 1488, when the large bulk of stonework for the choir and the transepts had to be arranged. By that time the use of stone had increased to such an extent that more stonemasons and advisers were available. It is clear that the major masters, Anthonis Keldermans and Cornelis de Wael were passed over and a local figure was charged with the leadership. The latter concurred with the nave, which resulted in a complete interior, but effected a fascinating and original composition of the choir section. A master of the St John's church in Gouda may have played this role. At any rate, the St Laurens church originated from a co-operation between the Brabant stone trade and the Dutch masters and their advisers.

AUTEURS

Dr. Thomas Coomans de Brachène, architectuur- en bouwhistoricus, afgestudeerd aan de Universit  catholique de Louvain en aldaar gepromoveerd in 1997 met een proefschrift over de cisterci nzerabdij van Villers in Brabant. Van 1998 tot 2000 verrichtte hij als postdoc van de Universiteit Leiden (Faculteit der Letteren, Onderzoeksinstituut Medi vstiek), gedetacheerd aan het Kunsthistorisch Instituut aldaar, een onderzoek naar de middeleeuwse architectuur van de bedelorden in de Nederlanden. Thans werkt hij als onderzoeker aan de Katholieke Universiteit Leuven, op het KADOC. Hij is lid van de Koninklijke Academie voor Oudheidkunde van België.

Prof. Dr. Ir. R. Meischke heeft in dit geval een Sint-Laurens curriculum als kerkganger, hulpje bij het opmeten van de ruine, als beginnend archiefonderzoeker, medewerker aan Ozinga's *Gothische Kerkelijke Bouwkunst* en als bezoeker aan de restauratie bij mijn vader en Besemer.

Per 31 december 2001 werd de 100^e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

KNOB

DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over.

Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie!

Niet alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd.

De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-rom uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

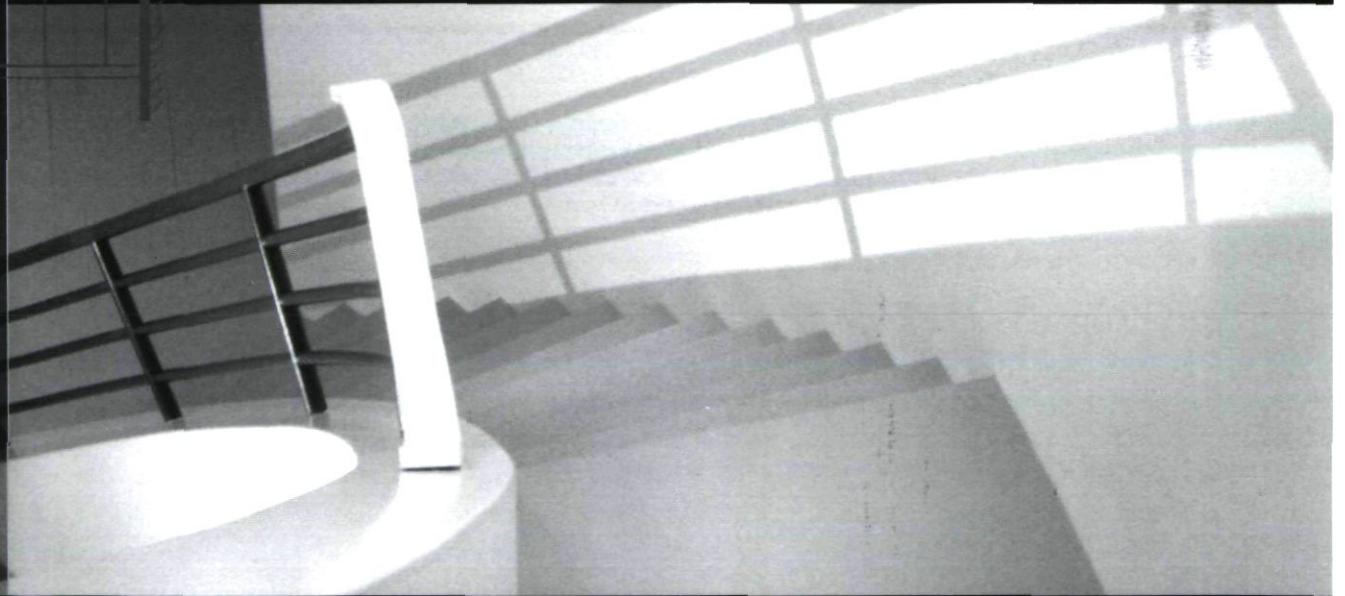
De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (030) 232 17 56 of fax (030) 231 29 51 en via e-mail: knob@wxs.nl.

architectenbureau

Vroom

betrouwbaar

Architectenbureau Vroom is vanaf 1989 werkzaam in restauratie en renovatie. Zij doen dit met veel plezier en willen dit nog jaren volhouden. Behoud gaat voor vernieuwing.

Vijzelgracht 6 sous | 1017 HR Amsterdam | T 020 620 8132 | www.vroomarch.nl

